

Інститут історії України НАН України

Струкевич О.К.

**УКРАЇНА-ГЕТЬМАНЩИНА
ТА РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
ПРОТЯГОМ 50—80-х рр.
XVIII СТОЛІТТЯ**

(політико-адміністративний аспект проблеми)

Київ 1996

Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50—80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). — К.: Інститут історії України НАН України, 1996. — 100 с.

ISBN 5-7702-0947-X

У препринті йдеться про заключний етап існування Української козацької держави, про політику Російської імперії щодо неї.

Розраховано на науковців, викладачів і студентів вузів, учнів середніх спеціальних учбових закладів, усіх, хто цікавиться питаннями політичної історії України.

Струкевич Олексій Карпович — аспірант
Інституту історії України НАН України

Р е д к о л е г і я :

С.В.Кульчицький (головний редактор), *В.Ф.Верстюк*,
О.Б.Головко, *О.І.Ганжа* (відповідальний секретар),
В.М.Даниленко, *І.С.Хміль*, *И.А.Шип*

Літературний редактор *В.І.Новицький*

Коректор *С.М.Пільчевська*.

Оригінал-макет підготував *О. І. Мостяєв*

Нзбір підготувала *А. А.Тимоцук*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове

Автори матеріалів, вміщених у препринтах, висловлюють особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії

ISBN 5-7702-0947-X © Інститут історії України НАН України

50—80-ті роки XVIII ст. є останнім відрізком в історії України-Гетьманщини, протягом якого вона існувала як самобутнє політичне тіло. Тому немає сумніву, що з'ясування логіки розвитку історичних подій, явищ та процесів в один з несприятливих моментів реалізації ідеї української державності нового часу сприятиме створенню наукової картини розгортання державотворчого процесу на терені України.

На жаль, сьогодні ця картина ще далеко не повна. За відсутності Української держави, зазначав М.С.Грушевський, «політичне життя Гетьманщини... не розроблялось і се стояло в безпосереднім зв'язку з загальними умовами українського життя в колишній Росії, що відбивалось на характері й напрямках української наукової праці... Всі заходи адміністрації були звернені на се, щоб задавити сю творчу, конструкційну роботу над оживленням української традиції, над відтворенням того, що могло би піднести активність українського життя, його тонус. До таких оживляючих, тонічних моментів належала історія ліквідації політичного українського життя російським урядом і боротьба українського громадянства з сею ліквідаційною політикою. Се був оден з заборонених або рішучо несприятливих для занять моментів української історії»¹.

Після короткого відрізка 20-х — початку 30-х років XX ст., протягом якого українська історична наука мала ще виразно об'єктивний характер², у міру того як у ній утверджувалося вульгарно тлумачене гасло — підкреслювати не те, що роз'єднувало Україну з Росією, а те, що їх зближувало, все менше залишалось простору для дослідження історії Української козацької держави та її ліквідації.

Незважаючи на несприятливі умови, українські історики написали ряд праць, присвячених політичній історії України-Гетьманщини другої половини XVIII ст. До них слід віднести монографію А.І.Маркевича «Южная Русь при Екатерине II»³ Дослідженням проблеми втрати Україною-Гетьманщиною державності займався Вл.Павелко, виділивши у даному процесі 1733—1784 рр коли відбувалася капітальна переробка «не стільки зовнішнього,

скільки внутрішнього буття»⁴, та визначивши два вирішальні фактори, що відіграли основну роль у зруйнуванні старого укладу життя України: вмільний та енергійний вплив зовнішньої сили та соціально-економічне становище українського народу⁵.

Господарсько-адміністративна та освітня діяльність Рум'янцева-Задунайського як головного суб'єкта політичного життя Гетьманщини між 1764 та 1786 рр. знайшла відображення у дослідженні Г.А.Максимовича⁶. З'ясування місця К.Розумовського у політичних подіях тогочасної України займався В.Різниченко⁷.

Лев Окиншевч, досліджуючи еволюцію ради старшини, стверджував, що 1760—1764 рр. були періодом її «оживлення»⁸. Питання захисту фінансової автономії Гетьманщини у даній період розглянув В.О.Романовський⁹. Політичні аспекти судової реформи К.Розумовського порушував Ю.І.Черкаський¹⁰.

Проблема знищення автономії України-Гетьманщини привертала увагу історика-правника А.Яковліва, яку він пов'язував з політико-адміністративними змінами кінця 1764 р., зруйнуванням Запорозької Січі, поширенням на Україну російського закону «Об учреждении губерний», закріпаченням селян, перетворенням козацьких полків у карабінерні, поширенням на українських старшину «Жалуваної грамоти» 1785 р., секуляризацією церковних маєтків¹¹. Знищення української автономії вчений кваліфікував як протиправне¹². Політичні настрої українських громад другої половини XVIII ст. аналізував Ол.Оглоблин¹³.

За умов лібералізації комуністичного режиму до питань політичної історії другої половини XVIII ст. першим звернувся О.І.Путро, аналізуючи вплив на автономію України змін, що відбувалися у 50—70-х роках в адміністративно-військовому та політичному влаштуванні Лівобережної України, змальовуючи політичний портрет К.Розумовського¹⁴.

Кілька слів про структуру даної публікації. Її перший параграф присвячено поживавленню політичного життя Гетьманщини у роки правління К.Розумовського, ставленню українського громадянства до необхідності проведення політичних реформ, які, з одного боку, мали на меті посилення центральної влади, в з іншого — розвиток засад республіканського спрямування, а головне, зміцнення політичної автономії України.

В другому параграфі розкриваються політичні наміри уряду Катерини II стосовно України-Гетьманщини, про суть яких російська імператриця висловилася так: збереження в межах Росії автономних провінцій було б дурницею, а не простою помилкою.

У третьому параграфі висвітлено питання ліквідації гетьманської форми правління як шлях розв'язання конфлікту між

політичним розвитком України-Гетьманщини та політичним курсом катерининського уряду щодо неї.

Хоча із скасуванням інституту гетьманства з політичного життя України зник основний гарант її автономії, це ще не означало, що вона втратила свою якісну свосвідність як окреме політичне тіло. Тому наступні параграфи присвячені різним аспектам політико-адміністративної діяльності російських властей, спрямованої на асиміляцію політичного життя Гетьманщини відповідно до загальноімперських норм.

Останній параграф присвячено подіям, що завершили майже 130-річне політичне протистояння України та Російської імперії актом інкорпорації Гетьманщини.

1. Пожвавлення політичного життя у Гетьманщині у 50-х — на початку 60-х років XVIII ст.

Відновлення інституту гетьманства — здобутку епохи Визвольної війни, що в той час служив засобом перетворення південно-східної польської провінції в Українську державу, в нових політичних умовах дало Україні можливість відновити і розвинути ряд старих політичних інституцій, звільнитися бодай від деяких рис провінційності, насаджуваних Російською імперією.

Зокрема, з 1750 р. українськими справами стала займатися Колегія закордонних справ, а не Сенат, що сприяло відновленню статусу України як самостійного державного утворення. Паралельно з відродженням гетьманства скасовувалося управління російських «правителів», що разом з генеральними старшинами засідали у «Правлінні гетьманського уряду». В результаті генеральна старшина звільнялася від втручання російських емісарів в питання державно-адміністративного управління.

Водночас Україна позбулася російських підскарбіїв та росіян у Генеральній Лічильній Комісії (ГЛК), що забезпечило українській стороні можливість протистояти спробам імперських властей контролювати її бюджет, а також, як видно з «Инструкции Генеральному подскарбию господину Гудовичю», поставити у 1760 р. на порядок денний вирішення проблеми контролю за фінансами та земельною власністю держави і таким чином зміцнити позиції центральної влади у політичній системі гетьманату.

Ліквідація створеної російським урядом Комісії економії, що контролювала у 40-х роках вільні військові помістя та зазіхала на підпорядкування рангових мастків, сприяла зміцненню політичної ролі козацької старшини, яка отримала можливість

посилювати своє становище за рахунок привласнення вільних земельних фондів.

Звільнення* України від контрольно-регулятивних інституцій, запроваджених імперським центром, створювало сприятливі умови для відродження діяльності ради старшини. Дослідник державного права України-Гетьманщини Лев Окиншевич кваліфікував цей орган як установу «в юридичнім значінні цього слова», але передусім як установу «права неписаного, права звичаєвого»¹⁹. Проте протягом визначеного періоду верхівка цієї установи легітимізувалася у якості присутності генеральної Військової Канцелярії (ГВК) — колегіального адміністративно-розпорядчого органу відповідно до універсалів Розумовського, якими він призначав генеральних старшин здійснювати управління Україною в разі його відсутності.

Протягом 50-х — початку 60-х років відродилися також з'їзди старшини. «Хоч їх збирають уже нерегулярно, не по святах, подають вони тільки "мнения" в справах законодавства і намічають кандидатів на вищі уряди, проте до них звертаються частіше»²⁰. Цей інститут набув такого значення у політичному житті Гетьманщини, що наприкінці її автономного існування в середовищі старшин виникла ідея перетворити з'їзди під назвою «генеральної ради або сейму» на регулярну установу із законодавчими та виконавчими повноваженнями²¹.

Найбільшим здобутком політичного розвитку як досліджуваного історичного відрізка, так і всієї епохи існування козацької держави є, на нашу думку, початок розділення влади. Воно розпочалося у 1760 р. з вилучення судової влади з компетенції ГВК та передачі Генеральному Військовому Суду (ГВС) повноважень найвищої судової інстанції, підпорядкованої, звичайно, гетьману. У 1763 р. політична система гетьманату поповнилася новими судовими установами: зем-

* Вживання понять «звільнення», «скасування», «ліквідація» без чіткої вказівки на суб'єкт дії потребує з'ясування власної позиції щодо розуміння причин відродження інституту гетьманства в Україні. На наш погляд, причини відродження гетьманства слід шукати не в симпатіях тодішньої імператриці до сімейства Розумовських, а у: а) ще достатньо сильних позиціях старшини, якій не нав'язували посаду гетьмана, а навпаки, вони самі прагнули відновити її, звертаючись з відповідними чолобитними до Єлизавети б) загрозливо невизначеному для Росії зовнішньополітичному становищі на Півдні (війна 1735—1741 рр. не змінила співвідношення сил у російсько-турецькому протистоянні на користь Росії)¹⁶; в) загрозі війни з Пруссією¹⁷; г) наростанні незадоволення українців своїм економічним становищем (потік скарг старшини з приводу занепаду України внаслідок останньої російсько-турецької війни значно зріс)¹⁸; д) потребі відновити економічно-стратегічний потенціал України з метою використання його в майбутніх війнах з Туреччиною.

ськими, гідкоморськими, гродськими судами. Їх поява вела до розділення виконавчої та судової влади на полковому рівні. За полковником залишалося лише головування у гродських судах. Результатом реформи стало виділення у полках нового центру влади, що відбулося за рахунок ослаблення повноважень полковника. Другою за впливом людиною у полку став утверджуватися підкоморій — голова підкоморського суду, який вирішував усі земельні суперечки.

В останній рік існування гетьманату К.Розумовський розпочав поділ виконавчої влади на цивільну та військову. Такі наміри з'явилися в українських властей ще у середині 50-х років, коли було підготовлено «Ведомость... который чин за каким следует по малороссийскому обыкновению, учинена в 1756 году». Згідно з цим документом усі українські чини мали поділятися на військові, артилерійські і штатські²². До останніх було віднесено і найвищі чини Війська Запорозького—генеральних суддів, підскарбія і писаря, а також усіх суддів та військових канцеляристів.

5 грудня 1763 р. гетьман видав інструкцію для «нижчої генеральної старшини» — двох осавулів, хорунжого та бунчужного, згідно з якою їм передавалося управління козацьким військом. «Нишча генеральна старшина», виконуючи протягом 1763—1764 рр. доручені їм справи «обще» та використовуючи «для писания порученных.» в силе сей инструкции дел» 3 канцеляристів з ГВК, створила колегіальний орган, який зосередив у своїх руках військово-адміністративні справи і підпорядковувався гетьману, а за його відсутності — ГВК²³.

Факт розподілу виконавчої влади на цивільну і військову між ГВК і «нижчою генеральною старшиною» зафіксовано також в останньому ордері гетьмана від 8 січня 1764 р., яким він доручив здійснювати цивільне адміністративне управління Лівобережжям присутності ГВК у складі генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального хорунжого Апостола, а генеральним осавулам Журавці та Скоропадському і генеральному бунчужному Тарнавському — управління гетьманським військом²⁴.

Як видно з «Инструкции Генеральному Подскарбию господину Гудовичю», у 1760 р. в гетьманаті на порядок денний було поставлено також вирішення проблеми контролю за фінансами та державною земельною власністю. На думку Розумовського, цій меті мала послужити Генеральна Лічильна Комісія²¹. Створена російським урядом спочатку для контролю за українськими фінансами, тепер під керівництвом генерального підскарбія вона мала зміцнювати позиції центральної влади у політичній системі гетьманату.

Політичне поживлення у Гетьманщині виявлялося не лише у політико-адміністративних перебудовах, а й у сфері ідеології. Так, у 1762 р. перекладач ГВК Семен Дівович «сочинил в честь, славу и защищение всей Малороссии» віршований історико-публіцистичний «Разговор Великороссии с Малороссией», у якому акт встановлення «подданства гетмана Богдана Хмельницького» розглядав як утворення міждержавного об'єднання лише в особі спільного монарха:

Не тебе, Государю твоему поддалась,
При которых ты с предков своих и родилась.
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государь твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Мала живем в смежных странах.
* * *

Так мы с тобою равны и одно составляем,
Одному, не двум государям присягаем,—
Почему почитаю тебя равну себе.
Не говори: как обществу, поддалось и тебе!
Самодержец твой и мой шлет тебя и меня,
Один он отзывает из походу шля,
А не ты республикою повелеваешь мною.
Ничем не умалена царям я пред тобою²⁶.

Безумовною політичною потребою українського суспільства названа у промові невідомого оратора «О поправлении состояния» України реалізація ідеї національної державної автономії. З цією метою промовець просив старшин «через любовь отечества, чрез собственную вашу и потомков ваших честь и пользу соберите все силы ума вашего, подкрепите оные патриотическим усердием и, отложив все пристрастия и партикулярные пользы, подумайте о возстановлении прежних отечества вашего порядков и благо-, состояния» і закликав їх створити власний трибунал, сейм— генеральну раду для старшин, здійснити кодифікацію нрава, відсутність якої вважав «первым несчастьем нашим», відновити гідне свого звання військо, розвивати освіту, торгівлю²⁷.

Апогеєм українського політичного розвитку 50-у—початку 60-х років XVIII ст. є, на нашу думку, «Прошение малороссийского шляхетства». У ньому представники провідних українських верств визначили напрями подальшого політичного розвитку Гетьманщини та продемонстрували рівень своєї політичної культури республіканського спрямування.

Вже перше їх звернення до теми взаємин між Україною та Росією вказувало на договірний характер приєднання першої до

«всеросійської імперії», на традицію поновлення та підтвердження відповідних договірних статей Б. Хмельницького, а, крім того, подачу от «новопоставленных» гетьманів нових договірних статей²⁸. Ця традиція припинилася, за твердженням авторів документа, після «произведения в гетманы» І. Скоропадського. Оскільки в останні роки договірні статті «слабою малороссийскому народу стали быть защитою», то «гетман с старшиною, шляхетством, войском и народом малороссийским» запропонував імператриці ряд пунктів, які б дали можливість відновити принципи взаємин, визначені Березневими статтями.

Таким чином, «Прошение» є не чим іншим, як текстом пропонуваного Катерині II нових договірних статей про міждержавні взаємини України і Росії. Про це свідчить аналіз змісту як чернетки, так і кінцевого варіанту документа. Вже перший пункт «Прошення», як і договірних статей гетьманів з російськими царями, містив прохання «подтвердить все прежние права, обыкновения, привилегии, вольности и преимущества», особливо ті, які погодився визнати Олексій Михайлович «во время подданства гетмана Богдана Хмельницкого», «чтоб оные в вечные времена содержимы и сохраняемы были без всякого нарушения и в таком точно разумении и силе, как оные написаны и заключены».

Останні фрази тексту сприймалися старшинами і Розумовським не як формальні. Так, пункт чернетки «О вольном избрании гетмана» мав на меті відновлення республіканської форми суспільного устрою, збереження якого свого часу добивався шляхом укладення Березневих статей Б.Хмельницький²⁹. «Хотя договорными гетмана Богдана Хмельницкого статьями, как скоро гетман умрет, вольное малороссийскому народу избрание другого гетмана дозволено, а вашему императорскому величеству извещать о том велено, и тож самое всех других гетманов статьями подтверждено; но понеже противное тому случилось после смерти гетманов Скоропадского и Апостола, а между тем введены были новые уряды гетманского правления, с вольностями и прежними малороссийского народа обыкновениями!, несходные, того ради всеподданейше вашего императорского величества просим подтвердить вновь вышеупомянутые прежних гетманов статьи, чтоб, когда волею Божию гетману нашему смерть случится, вольно было нам того ж времени, по древнему обыкновению нашему, избрать нового гетмана, и чтоб помянутый новоизбранный гетман на том своем уряде от в. и. в. подтвержден был во всем против того, как гетман Богдан Хмельницкий припринятии своем в подданство всероссийских монархов».

Так, посилаючись на Березневі статті, старшини прагнули відновити за Україною право вільного вибору гетьмана та встановити правову перешкоду на шляху втручання у цю справу російського уряду.

Згідно з пунктом «О судах и трибунале» українські правлячі кола звернулися до Катерини II з проханням схвалити проект судової реформи, що передбачав заснування підкоморських, земських і гродських судів, хоча в цілому це не виходило за межі Литовського статуту та відповідного пункту Березневих статей Б.Хмельницького. Проте старшини не зупинилися на цьому. Вони висунули ідею самостійності української судової системи, очолюваної вищою апеляційною установою — трибуналом, обраним «вольными голосами из шляхетства», який би передавав апеляції особисто до імператриці «и то только в таких криминальных делах, где о потерянии чести и жизни дело идет».

Українські правлячі кола прагнули добитися досить високого ступеня незалежності внутрішньої політики, а також утримати у своїх руках внутрішньополітичну ініціативу. З цією метою вони просили дозволу «одинойды в год в такое время, которое мы к тому за способное изберем и поставим, а в чрезвычайных случаях, когда нужда потребует, иметь сеймы или генеральные рады как для общих наших постановлений и дел, так и для советов в нуждах малороссийского народа случающихся к в. и. в., на которых сеймах или радах все таковые новые постановления и дела должны заключаемы и решены быть по большинству голосов, но силы и действия своего до того времени иметь не должны, пока гетман и прочие малороссийские чины не представят в. и. в. чрез своих депутатов и не испросят на оные всемилоостивейшей конфирмации».

Зазначимо, що запропонований орган не слід ототожнювати із сеймом, оскільки старшини не передбачали його скликання на основі принципу станового представництва.

Посилаючись на зміст Березневих статей, українська старшина шукала способи формування власної фінансово-бюджетної системи з незалежними від імперського центру прибутковими та витратними статтями. Вивільнені від «консистентських дач» засоби вона пропонувала у грошовому еквіваленті передавати до українського скарбу: «Помянутый же денежный сбор должен собираем быть в силу тех же Богдана Хмельницкого пунктов от малороссийских урядников и отдаваем в скарб войсковой, а от оного распределяем на жалование и прочие воинские расходы, в которых так, как и во всех прочих приходах и расходах, подскарбием войсковым генеральным каждый год считаны быть имеют». У початковому варіанті «Прошення» ця думка вислов-

лювалася ще відвертіше: «подскарбий войсковой генеральный должен давать каждый год на сеймах или генеральных радах отчет и получать квитанции, а сам должен считать и судом по скарбовым делам ведать своих подчиненных».

Тема внутріполітичної незалежності розвивається і в пункті «О недаче иностранным людям деревень и чин в в Малой России и о выводе грузинцов». Українські старшина домагалася відмови російського імператора від практики нагороджування «иностранных и заграничных (російських. — *Авт.*) людей как деревнями и землями, так и чинами», які не знають «ни прав, ни обыкновений малороссийских и никаких услуг в Малой России не показавшие». Якщо ж хтось з іноземців матиме заслуги перед Україною, то право нагороджування повинне залишитися «навсегда при природных малороссиянах».

Зміцненню внутріполітичної незалежності Гетьманщини значною мірою мала сприяти вимога про зрівняння українських чинів з відповідними російськими. Ця вимога відображала соціально-економічні інтереси старшини. Проте, на наш погляд, дослідники не враховують прагнення старшини, особливо тієї, яка ще не відмовилася від реалізації ідеалу власної державності, протистояти російським чиновникам, що втручалися в компетенцію українських урядовців. У документі щодо цього зазначалося: «...и во всяких случающихся комиссиях и нарядах и последний офицер, будучи иногда не из дворянства, за право почитает, чтоб считается или еще и преимущество взять над знатною Малороссийскою старшиною и прочими чиновниками из шляхетства жалуемыми за то только одно, что нет никакого положения, как им считается с великороссийскими чинами».

Українські урядовці прагнули також позбавитися фінансової залежності українського державно-адміністративного апарату від російської скарбниці. Вони просили відновити індукту та евекту, щоб таким чином утримувати державні установи та видавати платню службовцям.

Українська старшина мріяла зберегти територіальну цілісність Української держави. З цією метою вона пропонувала «по великороссийским границам учредить по прежнему заставы». Проте основною вимогою у даному контексті було прохання «о назначении генеральной малороссийской межи указать учредить особливую комиссию». Гетьманщина претендувала на землі, відторгнуті від неї в часи гетьманування Самойловича, Мазени, Скоропадського, на відновлення своєї юрисдикції над територіями на яких будувалася «українська лінія», «поселение

Новой Сербии», а також на приєднання до Гетьманщини «новонаселившиеся из малороссийского народа слободы».

Як репрезентантів державності, українських урядовців непокоїли також військові справи. Вони пропонували «всех малороссийских как казаков, так мещан и мужиков уволить от бесплатного содержания констилирующих в Малой России шести драгунских полков с их генералитетом, главной полевой аптеки и глуховского гарнизона, ибо таковое бесплатное содержание введено в отменность прав гетмана Богдана Хмельницкого, пунктов и обещания государя императора Петра Великого о невзимании ни единого пенязя в свою казну из Малой России», щоб вивільнені гроші використати на утримання козацького війська. Дбаючи про його боздатність, старшини вказували на те, що «нет почти никакой многотрудной и тяжелой в государстве работы, где бы малороссийские казаки употреблены не были, как-то к строению каналов, линий, крепостей, шанцев, засек и прочего», зверталися до імператриці з проханням, щоб «они ни к чему другому и никогда употребляемы не были, кроме настоящей воинской и в.и.в.должной службы». Підвищення боздатності козацького війська стосувалося і прохання у разі використання його у закордонних походах постачати з казни нарівні з гусарськими та армійськими полками.

Вважаючи себе повноважними представниками українського суспільства, гетьман і старшини клопоталися про соціально-політичні інтереси інших станів. Вони прагнули зберегти соціальну структуру та соціально-політичні відносини Гетьманщини. Зокрема, старшини просили дозволити «вольное по силе прежних обыкновений духовными и светскими чинами избрания на митрополию киевскую и прочие архиерейства и на знатнейшие архимандрии так, чтоб избранные кандидаты представляемы были для пожалования прямо к в.и.в.». Таким чином вони намагалися скасувати порядок, коли Синод призначав в Україну духовних пастирів «часто и из таких людей, которые в Малой России не постригались, никаких тут заслуг не показывали и обыкновений и порядков здешних не знают».

Старшини зверталися до імператриці з приводу підтвердження козакам «все их прежние привилегии и вольности, а именно: вольное избрание гетмана и старшины, и чтоб они по воинским делам между собою от них и судимы были, а по земским и градским в тех же судах ведомы были, что и шляхетство, чтоб как они сами, кроме воинской настоящей службы, от всяких других должностей, податей и работ, так и по смерти их, жены и дети их теми же свободами, что и они, пользовались; имения

же их, „чтоб свободны от всяких налогов, постоев ...и в беспрепятственном владении и употреблении им всегда тверды были».

У «Прошении» містилося також прохання підтвердити магдебурзькі права окремим містам. Ряд пунктів стосувався розвитку української торгівлі за тими ж правами, що і російської. Причому старшини вказували на необхідність розвитку торгівлі України із Заходом, чорноморським та середземноморським регіонами.

Від імені всього українського суспільства гетьман та старшини звернулися до російської самодержиці також з проханнями «О заплате долгов малороссийскому народу». Вони вимагали повернути Україні борги за турецьку та пруську війни, в ході яких «Малая Россия всю тяжесть оных чрез несколько лет несла содержанием армии в.и.в. на квартирах, поставкою провианта и фуража дачею, а больше насильным взятием в подводы лошадей и быков не токмо мужичих, но козачих, шляхетских и всякого звания людей, взяты с нея многие и различные поборы, а именно быками и лошадьми до нескольких сот тысячей и прочими нужными для армии вещами, сие все взимаемо было на счет заплаты по квитанциям и без квитанций». У майбутньому «чтоб все на готовые деньги покупаемо было».

Гетьман та старшини не забували також про освітньо-наукові потреби українського суспільства, просячи «по примеру находящихся в иностранных государствах университетов и гимназий и с такими ж привилегиями завести и в Малой России два университета и несколько гимназий», а при них відкрити друкарні.

Отже, звернувшись до російської імператриці у традиційній формі чолобитної, українські старшини запропонували Катерині II затвердити підготовлену ними у вигляді договірних статей програму значного розширення політичної автономії України та одночасного проведення реформ, які сприяли б консолідації українського суспільства навколо зміцненої центральної влади.

В цілому, в 50-х — на початку 60-х років політичний розвиток України-Гетьманщини, розпочавшись з відродження старих форм організації та функціонування влади, продовжився політичними перетвореннями республіканського спрямування та досяг рівня усвідомлення українським громадянством необхідності проведення реформ. Для даного періоду було характерне і утвердження у свідомості значної маси українських громад ідеї автономного політичного розвитку Гетьманщини.

2. Загальні засади політики катерининського уряду щодо України

Ми схильні погодитися з характеристика автором «Історії русів» політики Катерини II девізом «Недокончанная совершаме»³⁰. Вона увійшла в історію не як новатор, а, за визначенням проф. С.Ф.Платонова, «традиційним діячем», завдяки якому «були підведені підсумки попередньої історії і завершилися історичні процеси, що розвивалися раніше»³¹. Стосовно України ця російська імператриця та її уряд продовжили традиційну імперську політику, довівши її до логічного завершення. Для неї була характерна в першу чергу російська історична літописна традиція, за якою Україна розглядалася як складова частина Росії.

По-друге, зміцнення абсолютистської влади російського імператора. Вказуючи на «раболепство» чиновництва «неописанное» та на розміри Російської імперії, Катерина II стверджувала, «что, кроме самодержавного Государя», всі інші форми правління «к раздроблению власти и силы влекут». Згідно з таємною інструкцією А.А.Вяземському режим абсолютної влади не передбачав після імператора ніяких наступних за значенням чи повноваженнями осіб або органів. Як стверджувалося у документі, після Катерини II не існує других або третіх осіб. Вона — «государь, имеющий все способы к пресечению всякого вреда», «а другие все, по слову Евангельскому, наемники суть»³².

По-третє, імперська спрямованість тогочасної російської зовнішньої політики, підвалинами якої була політика збирання руських земель під мономаховою шапкою, привласнення Іваном III титула «государя всея Руси», положення ідеологічної концепції «третього Рима», яким уявляла себе Москва.

По-четверте, природно сформованими напрямками зовнішньої політики Росії XVIII ст. були балтійський регіон, центр Європи, чорноморський басейн³³, з яких два останніх пролягали саме через Україну. Більше того, вона була необхідна російським політикам як економічно-стратегічна база для реалізації своїх експансіоністських планів на вказаних шляхах.

По-п'яте, враховуючи урок першого російського імператора, всі наступні провідники імперської політики щодо України постійно мали на увазі, що занадто сильний тиск на неї може призвести до посилення сепаратистських настроїв, аж до спроб відторгнення її від імперії.

Крім вказаних вище традиційних факторів, на українську політику другої половини XVIII ст. став впливати фактор освіченого абсолютизму. Не задовольняючись занепадаючим провіденціалізмом, просвічені феодальні монархи почали шу-

кати опори у раціоналізмі. Від його положення про моністичність істини залишався один крок до політичних уявлень про єдино правильну форму ідеального влаштування суспільно-політичного життя, як в усіх країнах світу, так і в територіальних одиницях монарших держав. Проте, крім централізаторських політичних уявлень, за допомогою яких молода російська імператриця усвідомила мету внутріполітичного руху імперії, у тому числі в міжнародному аспекті³⁴, європейські просвітителі XVIII ст. озброїли Катерину II також знаннями прикладного характеру, зокрема конкретними політологічними технологіями підкорення одного народу іншим. До такого висновку нас приводить навіть побіжний перегляд підзаголовків широко відомого твору Ш.Монтеск'є «Про зміст законів», який російська самодержиця називала молитовником кожного государя, що не втрачав здорового глузду³⁵. Серед них, зокрема, зустрічаємо: «О праве завоевания», «О монархии, делающей вокруг себя завоевания», «О нравах побежденного народа», «Новые средства к сохранению завоевания»³⁶, «Какую надобно иметь осторожность, чтобы переменить общий дух народа», «Что не все исправлять надобно», «Какими естественными средствами можно переменить нравы и обычаи народа»³⁷.

В політиці щодо України Катерина II опиралася не лише на вітчизняну політичну традицію, прогресивні європейські суспільно-політичні теорії, а й на політичну практику попереднього — елизаветинського — уряду. Катерининську політику щодо України звикли розглядати як продовження петровської. Це правильно, якщо вести мову про стратегічні напрями політичного руху Росії. Але, як зазначають історики, імператриця не могла глибоко знати політику Петра I, а особливо її деталі³⁸. За особою першого російського імператора у вказаному контексті залишається в тіні постать О.П.Бестужева-Рюміна, який був прихильним до великої княгині Катерини Олексіївни і з усього царського двору саме в ній вбачав того політичного діяча, котрий зміг би зміцнити розладнану будівлю Російської імперії, а Катерина, зі свого боку, лише в ньому бачила політика, приклад якого можна було б наслідувати³⁹.

Твердження про те, що українська політика елизаветинського уряду 50-х років XVIII ст. була сприятлива для збереження і зміцнення української політичної автономії, належить в українській історіографії ряду авторів⁴⁰. Основним аргументом для них був підписаний рукою Єлизавети указ про «вибори» гетьманом К.Г.Розумовського. Причому мотивація цієї значимої політичної акції зводилася до особистих симпатій тодішньої російської імператриці.

Разом з тим, відомо, що Єлизавета Петрівна мало займалася державними, а особливо, зовнішньополітичними справами⁴¹. Тягар державних турбот утримував на своїх плечах Олександр Петрович Бестужев-Рюмін—останнє «пташа гнізда Петрового». Очолюючи колегію закордонних справ (у віданні якої тоді перебувала Україна), він, за власним висловом, керувався «вигодами Росії», а не симпатіями до Розумовських. До того ж, з Кирилом Розумовським російський канцлер мав досить холодні стосунки.

Відновивши з тактичних міркувань гетьманство, російський уряд, керований Бесужевим-Рюмінім, здійснив ряд кроків у напрямі остаточної ліквідації автономного політичного устрою Лівобережної України. Звернемо увагу на те, що К.Розумовський був призначений гетьманом з тими же правами, що їх мав Скоропадський⁴². Як відомо, ці права Петро I суттєво обмежив порівняно з попередніми носіями гетьманських клейнодів. Але і ця не дуже широка самостійність українського гетьмана одразу зазнала нейтралізаційного впливу через активне втручання царського уряду в справи управління Лівобережною Україною.

У Глухів з 1754 р. постійно призначалися російські радники-міністри. Цього ж року гетьману було заборонено самостійно призначати полковників⁴³. У 1756 р. справи України було передано у відання Сенату, що понизило її політичний статус⁴⁴. У 1761 р. з-під юрисдикції гетьмана було вилучено Київ і підпорядковано безпосередньо Сенату⁴⁵.

Особливо ж активно царські урядовці добивалися фінансового підпорядкування гетьманату. Іменним указом 1754 р. було наказано скасувати в Україні евекту та індукту і водночас заснувати митниці на кордоні з Польщею і Туреччиною⁴⁶. Цей іменний указ був реалізований у 1755 р. наказом сенату, яким також скасовувалися всі внутрішні збори у Гетьманщині⁴⁷. В результаті малоросійський скарб втрачав 48147 крб. 85 коп.⁴⁸ що означало, по суті, втрату фінансової самостійності українського державно-адміністративного апарату. Відтоді ці кошти надходили з імперської скарбниці «из высочайшего ея императорского величества милосердия»⁴⁹.

Колегія закордонних справ, починаючи з 7 вересня 1754 р., вперто добивалась щомісячного звітування гетьманської адміністрації про прибутки і витрати⁵⁰

Здійснюючи тиск на українську автономію, елизаветинський уряд нехтував будь-які політичні ініціативи українського уряду. Так, у 1754 р. було відхилено петицію гетьмана із проханням дозволити встановлення дипломатичних контактів з європейськими дворами. Негативну реакцію Москви викликало і

намагання Розумовського звільнити українське військо від участі у війнах, не пов'язаних з українськими інтересами⁵¹.

Наведені приклади свідчать, що катериницький уряд продовжував старий імперський курс

Для кращого розуміння мети, яку переслідувала російська самодержиця, методів та засобів реалізації конкретної політичної лінії ми проаналізували вже опубліковані документи, але поки що не використувані для аналізу політичних взаємин України та Росії. Серед них слід насамперед виділити «Секретнейшие примечания нынешнего состояния Малороссии»⁵² (в історичній літературі цей документ відомий під назвою «Записка о неурядках в Малороссии», тобто скороченою, під якою дане джерело вперше опублікував П.Куліш у другому томі «Записки о южной России»: «О неурядках, которые происходят ныне от злоупотреблений, грамотами подтвержденных Малороссии»)⁵³. Таку назву історик дав, враховуючи заголовок другого розділу. Початкову частину тексту із загальною назвою джерела та першим розділом з п'яти пунктів, де у короткій, оглядовій формі викладалася історія України, Кулішеві на час публікації другого розділу, який за обсягом становить основну частину документа, виявити, очевидно, не вдалося.

Назва джерела, форма звернення до російської самодержиці — «Ваше Императорское Величество» та додання документа Бестужевим-Рюміним у 1764 р. до тексту виступу у т.зв. панінській комісії з приводу «Прошения об уравнении чинов Малороссийских с Великороссийскими»⁵⁴ свідчать про офіційний характер «Секретнейших примечаний».

Авторство документа ще остаточно не з'ясоване. Проте деякі аргументи дають змогу припустити, що його автором міг бути М.Г.Теплов. Зокрема, лише він як статс-секретар Катерини II з усього її урядового оточення добре знав українські порядки, оскільки десять років займав при гетьмані Розумовському посаду правителя його канцелярії⁵⁵. Саме Теплову імператриця доручила передати до Сенату іменний указ від 3 листопада 1763 р. про проведення в Україні ревізії та зобов'язала сенаторів прочитати проект «о сочинении ревизии в Малороссии» («при нем, Теплове, дабы по его сведомству о малороссийских делах, в сомнительном мог он изъяснение дать»)⁵⁶. Призначивши Рум'янцева малоросійським генерал-губернатором, Катерина II направила до нього знову ж таки Теплова, «дабы вы имели с ним большую конверсацию в Малороссии»⁵⁷.

Під впливом «Секретнейших примечаний нынешнего состояния Малороссии»⁵⁸ були складені «Секретнейшее наставление кн. А. Вяземскому», зокрема 9-й пункт настанови⁵⁹, та підготов-

лене А. В. Олсуф'євим «Наставление, данное гр. П. Румянцеву при назначении его Малороссийским генерал-губернатором, с собственноручными прибавками Екатерины II»⁶⁰. Поряд з ними нашу увагу привернули: письмове звернення Катерини II до Олсуф'єва з приводу підготовки настанови Рум'янцеву, в якому імператриця коротко виклала свої погляди на проблему України та намітила принципові положення інструкції малоросійському генерал-губернатору⁶¹, доповідь Рум'янцеву «О порядках Малороссийских и о средствах исправления замеченных непорядков» від 18 травня 1765 р.⁶² та лист Катерини II до Рум'янцева від 9 липня 1765 р. з приводу його доповіді⁶³.

Отже, на основі аналізу змісту залучених до розгляду документів є підстави твердити, що політика катерининського уряду стосовно України мала на меті якнайповніше використання українських ґрунтово-кліматичних, трудових, фінансових, військових ресурсів. На це вказує вже преамбула «Секретнейших примечаний», автор якої заявляє, що його метою є з'ясування «каковые в сем народе те: ерь происходят злоупотребления прав и их обыкновений, грамотами подтвержденных, которые внутренно сей народ разоряют и время от времени в несостояние приводят, а государственнй интерес от того ущерб немалый приемлет».

Поставивши перед Олсуф'євим завдання підготувати для майбутнього малоросійського генерал-губернатора таємну настанову, Катерина II у листі до нього вказувала на необхідність перетворення України у прибуткову провінцію.

Відредагована рукою Катерини II таємна настанова Рум'янцеву не залишає сумнівів з приводу імперських зазіхань Петербурга на українські багатства. Викладаючи у вступі причини підготовки таємної інструкції, російська самодержиця підкреслювала, що Лівобережна Україна вигідно відрізняється від багатьох інших місць Російської імперії і величезною територією, і високою густотою населення, і високою родючістю ґрунтів та сприятливим кліматом: «Известны каждому пространная сей земли обширность, многолюдство живущего в ней народа, великое ее плодородие и по доброте климата различные пред многими империи нашей местами преимущества». Проте всі ці переваги не давали належних прибутків у попередні роки: «Но напротив того не меньше известно и то, что Россия при всем том весьма малую, а во время последнего гетманского правления почти и никакой от того народа пользы и доходов поныне не имела».

Говорячи у третьому пункті про необхідність проведення в Україні ревізії, російська імператриця знову нагадала, «что от сей толь обширной, многолюдной и многими полезными произрастаниями преизбыльной провинции в казну государственную

(чому едва хто поверить может) доходов никаких нет». Навпаки, з казни туди щорічно виділялося 48 тис. крб. Звичайно, дійшла висновку самодержиця, такий стан справ невідгідний для держави, тому «необходимо нужно под каким бы иным званием, кроме подушного, то ни было расположить на тамошний народ и получать с него в казну нашу, по долгу и справедливости да и по самим уговорным пунктам гетмана Богдана Хмельницкого, нам бесспорно принадлежащие доходы».

Право вільного розпоряджання українськими ресурсами російські урядові кола обґрунтовували на основі власного бачення історії України. Уже в преамбулі «Секретнейших примечаний» статс-секретар Теплов стверджував, що у першому розділі він прагне довести історично, що «народ малороссийский, у 1654 г. добровольно пришедший в подданство под державу Всероссийскую по свидетельству достоверных летописцев Российских, есть издревле прямо Российский и по слабости только тогдашних сил Великих князей киевских отщепенный». На тенденційний виклад історії України вказує вже сама назва першого розділу «Секретнейших примечаний» Теплова — «Краткое известие о начале Малороссии и почему она принадлежит к Великой России».

Перші три пункти, де з'ясовується «происхождение народа Малороссийского», «начало козаков Запорожских» та походження назви «Малая Россия», служать аргументами для висновків, оформлених в окремий четвертий пункт: «Все вышечисанное утверждается ясно как русскими и малороссийскими летописцами, так и многими чужестранными авторами; из чего видеть можно, что Малороссия не только землями своими и самим народом есть издревле Российская, следовательно, В. И. В. яже приемнице Всероссийского престола прежде приступления ее под державу Российскую принадлежащая в подданство».

Однак скористатися як реальними, так і потенційними багатствами України перешкоджали особливості її суспільно-політичного життя, кваліфіковані російськими властями як «непорядки». До них офіційний Петербург відносив у першу чергу свободу селянських переходів. Цьому питанню був присвячений 12-й пункт «Примечаний» Теплова, де, зокрема, вказувалося, що саме вони є «причиною, что бедные помещики час от часу в большую бедность приходят, богатые наче усиливаются, а мужики, не чувствуя своей погибели, делаются пьяницами, ленивцами и нищими, умирая с голоду в благословенной плодородием стране». Причинами такого стану, на думку Теплова, були переманювання селян поміщиками, схильність

перших до бродяжництва, а в окремих випадках — знуцання поміщиків над посполитими.

Серйозною перешкодою на шляху перетворення України в керовану та прибуткову провінцію вважалася відсутність об'єктивної статистичної інформації про неї.

У 4-му пункті «Примечаний» з цього приводу Теплов дійшов висновку, що «ревизиям малороссийским, которые малороссийскими людьми чинятся, верить не надобно, ибо ревизоры интерес в том имеют». Вони, за його словами, навіть не приховують цього, сподіваючись на безкарність завдяки «дальним расстояниям», посилянню «на судные порядки» та «на взаимную друг ко другу помощь». Посилаючись на ревізії при заснуванні 1-ої МК за гетьмана Апостола, автор запевняв імператрицю, що ревізія у цих краях може бути об'єктивною лише за умови участі в ній російських офіцерів. Як свідчить 4-й пункт таємної настанови Рум'янцеву, шкідливість вільних переходів селян Катерина II вбачала у неможливості чіткого стягнення нових грошових поборів. З іншого боку, вказувала імператриця, «крестьянин малороссийский при переходах своих с места на место более прибутку от трудов своих не получает, как только одно самое нужное из году в год пропитание свое».

Наступним «непорядком», що суперечив імперським інтересам, було, як зазначається у 3-му пункті «Секретнейших примечаний», «обращение к себе в подданство» козаків як старшинами, так «и другими чиновными такожде и денежными людьми», в результаті значно зменшилася кількість козаків. У 6-му пункті з цього приводу вказувалося, що Україна не 60 тис., як засвідчено у договірних пунктах Богдана Хмельницького, а навряд чи навіть 15—20 тис. виставити зможе, «а выборных и никогда толикого числа не выставит». Причиною цього, вважав Теплов, було ухиляння козаків від несення військової служби. «Достаточный козак всегда от службы откупался, а недостаточный, бегая от оной, лучше желает под именем крестьянина жить, нежели выйти в поход». До того ж «яко грунтовный» він мав вистачати на консистентів «целую рацию и порцию» і таким чином втрачав «рубль или больше». Якщо ж він — «безгрунтовый мужик», «службы не делает» і платить «по раскладке наравне с другими» «в год алтын, или иногда две копейки».

Основним «непорядком», тобто особливістю України, яка перешкождала імперським властям повністю використовувати її ресурси, вважалися традиційні правові норми, зокрема Литовський статут. Саме завдяки йому здійснювалося «розкрадання» «государских дворов». Оскільки селянські господарства, згідно з його нормами, називалися «войсковыми, которые будто, по сему

имени, свободные и могут сами себя и с землями продавать». «Сие их истолкование хотя вымышлено, однако ж, по сему вымыслу не меньше как по закону поступают,» — пояснював Теплов у 5-му пункті «Примечаний». Причиною скорочення числа козаків, вказував він у 6-му пункті, є не що інше як неправильно витлумачене старшинами право: «якобы козак, по силе статута раздела 3-го артикула 45-го, все продать может кому хочет, потому и все почти грунты козацкие скупили». І навіть якщо про такі зловживання надходили донесення (щоправда, як визнавав автор, вони мали на меті не державні інтереси, а приватні — характер «ябеди» — «по злобе в отмщение своих партикулярных обид на соперников»), відповідно до юридичних норм українського права зловмисники могли уникнути справедливого покарання, розшукавши серед використовуваних в Україні збірників законів «способы опровергать долготлетнюю волокитою».

Питанню багаторічних судових розглядів Теплов присвятив 9-й пункт документа, доводячи, що їх причиною є знову ж таки одна з норм Литовського статуту. Статс-секретар інформував імператрицю, що даний кодекс, а саме пункт 4-й артикула 54-го розділу 4-го, дозволяв у разі відсутності у ньому певної юридичної норми використовувати права найближчих християнських сусідів, вказавши, що найчастіше Магдебурзьке право доповнювалося Саксонським, і поставив, на його думку, резонне запитання: «почему Малороссия, будучи под державою Российскою, дополняет свои законы Саксонскими, в том кажется она никакого основания не имеет, ибо кто из соседних христианских народов им ближе ... и в роде и в законе Христианском, как не Россия?» І сам же відповів на нього, вказавши на «тогдашних старшин неусердие к России» як на причину такої незрозумілої для нього ситуації. Проте він визнавав, «что и из права Российского судьи иногда берут, но то в крайности, когда вред кому умножить хотят». Автор «Примечаний» дійшов висновку, що дозвіл на використання в Україні Литовського статуту, Магдебурзького, Саксонського міського права, російських законів давав можливість суддям, переслідуючи корисливі цілі, варіювати міру покарання або завершувати справи бажаними для них вироками. З цієї причини «у них истцы никогда не довольны первым судом», і справи тягнуться багато років, поки не проходять усіх ступенів апелювання.

Отже, судячи з тепловських інтерпретацій, українське право використовувалося старшинами. Саме вони, вказує Теплов у 1-му пункті, виступили ініціаторами збереження «права Полі>ского», тому то неписьменний народ навіть не знав про його існування,

оскільки «управлялся паче по натуральному праву: два третьего судили». Незважаючи на твердження про те, що Литовський статут збережено «тщанием только одних грамотных старшин», пункт закінчується висновком, що суспільне життя України «не правом и законами управлялось, но и силою и кредитом старшин, в простом народе действующих, или лучше сказать, обманом грамотных людей».

Українське право суперечило імперським інтересам не тільки в економічному аспекті, оскільки покликане було захищати інтереси українських соціальних верхів, не рахуючись з казенними пріоритетами і не створюючи ніяких передумов для їх врахування у майбутньому, а й у політичному аспекті.

На це увага російської імператриці була звернута у 8-му пункті «Секретнейших примечаний». У ньому йшлося, по-перше, не про «натуральне право» (котре регулювало життя простого народу і яке, на думку автора, нічим не відрізнялося від російського натурального права), а про «права гражданские». Останні, «для республиканского правления учрежденные, весьма не свойственны уже стали и не приличны малороссийскому народу, в самодержавном владении пребывающему». Далі автор «Примечаний» натякнув російській імператриці, що наведенню «порядку» не може сприяти і указ 1750 р. «на уряд нынешнему гетману», де вказувалося, «чтоб гетману поступать по правам Малороссийским, по указам Государевым, присланным и впредь присылаемым; но тут же приполнено, чтоб чинено сие было по указам и без нарушения прав и вольностей Малороссийских».

«Сей темности, ежели оставить в своей силе право малороссийское, ни по какой мере правительству малороссийскому согласить не возможно», — стверджував Теплов і вказував на вихід із становища в обмеженому застосуванні Литовського статуту. Щоб довести істинність свого висновку, автор навів конкретні приклади таких невідповідностей. Зокрема, українське право дозволяло «заочно бранить, кого бы кто не захотел». «Совсем республиканским» він вважав право, за яким «государю» не дозволялося надавати іноземцям маєтки в Україні. Причому, як стверджував знавець української дійсності, «примечено довольно, что малороссийские судьи, где случай есть», використовують це право «в свою пользу, противо великороссийских тамо владельцев, яко, по их мнению, иноземцев и заграничных Малороссии». Перелік конкретних прикладів він закінчив описом механізму виборів, внаслідок дії якого «почти во всей Малороссии сотники и старшины полковые определяются, одолженные своим протекторам». Встановлення взаємної залежності в політико-адміністративній сфері, але без залежності від російських властей,

звичайно, не могло сподобатися самодержиці абсолютистського спрямування.

Підсумовуючи проблему функціонування українського права, російський урядовець вказував: «И так право Малороссийское почитать надлежит, яко главный непорядок в Малороссии; оно им вливает мнимую вольность и отличие от других верных подданных Вашему И.В., оно судию делает лихоимцем беспримерным и повелителем народу, а суды — продажными; оно бедных простых Малороссиян в утеснение приводит; оно напоследок и командующему Шефу делает темноту и препинание — правду снабдить полезною резолюцією», — завершивши свій розмірковування зверненням уваги на політико-адміністративний аспект питання.

Про наслідки функціонування українського права з точки зору імперських інтересів писала у вступній частині таємної інструкції Рум'янцеву Катерина II. З шести виділених нею «непорядків» три безпосередньо стосуються права: «неустройство, несообразимое смешение правления воинского с гражданским, от неясности различных чужих законов и нрав происходящие; в суде и расправе бесконечные волокиты и претеснения; самопроизвольное некоторых мнимых привилегий и вольностей узаконение, а настоящих частое и великое во зло употребление».

Поряд з використанням українських ресурсів для імперських потреб російська корона намагалася ліквідувати політичну автономію України. Імператриця в «Секретнейшем наставлении кн. А.Вяземскому» сформулювала це так: «...называть их (Малую Россию, Лифляндию и Финляндию — *Авт.*) чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью глупостию».

Катерина II мала на меті провести «обрусение» вказаних провінцій. Який зміст вона вклала у поняття «обрусение», видно із вступу до таємної настанови Рум'янцеву, завершуючи який самодержиця стверджувала, що в результаті її виконання, а також розпоряджень, які надходять від неї у майбутньому «политическому и земскому правлению тамошнему точная система установлена быть может». Без сумніву, під «точною системою» малася на увазі тогочасна система політико-адміністративного управління в Російській імперії.

Отже, Катерина II запланувала новий виток політичної асиміляції України, який мав завершитися актом остаточної її інкорпорації з цілковитим уподібненням української політико-адміністративної системи загальноімперській. Розгортання нового витка асиміляційного процесу мало сприяти скасування інституту гетьманства: «когда же в Малороссии гетмана не будет,

то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезло не токмо б персона, какая была произведена в оное достоинство». Як видно з таємної настанови малоросійському генерал-губернатору, російська імператриця проблему гетьманства розглядала в першу чергу з точки зору цілісності своєї імперії, і тому відставку К.Розумовського оцінювала як справу важливу і корисну, що потребувала «в нынешнем случае на Малую Россию особенного примечания нашего».

Утвердженню погляду на інститут гетьманства як на загрозу імперській цілісності значною мірою сприяли «Секретнейшие примечания» Теплова У 5-му пункті «Краткого известия о начале Малороссии и почему она принадлежит к Великой России» — першого розділу «Примечаний» він стверджував, що з 1657 р. «ни единого гетмана до самого Скоропадского не было, который бы или не изменил действительно или, по меньшей мере, к измене не порывался, ... доколе Государь Император Петр Великий не предпринял удобо-возможных мер к отвращению нспокойств в Малороссийском народе разными явными и скрытными учреждениями».

За темою «непорядків», а, особливо, українського права, доцільності існування інституту гетьманства в аналізованих документах чітко вимальовується силуєт українського старшинства як головного потенційного опонента політики імперських властей щодо України.

Саме старшини, на думку Теплова, схилили гетьманів до зради, якщо ті навіть були вихідцями з простого народу. За його твердженням, саме «тщанием только одних грамотных старшин» в Україні під час переходу під руку московського царя було збережено Литовський статут, саме вони під час ревізій приховували справжнє число підданих, саме вони скуповували козацькі ґрунти, привласнювали рангові маєтки, «розкрадали військові маєтності, не звертаючи уваги на заборони імперського центру, саме вони, вільно оперуючи українським законодавством, знаходили в його нормах юридичне підтвердження своїх незаконних, з точки зору офіційного Петербурга, дій, використовуючи при потребі саксонські, а не російські правові кодекси.

Катерина II продовжила перелік форм протистояння українського старшинства. Щоб перешкодити проведенню перепису, вони «внушали» простим українцям, «что сперва наряду с великороссами в подушный оклад положены, а потом следовательно мало по малу вольностей своих и нрав вовсе лишены будут». Російська імператриця інкримінувала старшинам також

розкрадання казенних прибутків, здатність підбурювати народ «пристрастными и коварными истолкованиями».

Російські власті були занепокоєні позицією не лише української старшини, а й т.зв. «простого» українського народу. Незважаючи на твердження, що він є нібито російським, офіційний Петербург визнавав разом з тим, що «долговременное сего народа от самодержавия Всероссийского отделение ... укоренили в сей народ и особливые вольности и обыкновении». Теплов, щоправда, зазначав, що це вкорінення відбувалося не саме по собі, його здійснювали, щоб міцніше прив'язати Україну до Польщі, королі Казимир, Сигізмунд, Стефан Баторій, підводячи тим самим імператрицю до висновку, що завдяки цілеспрямованому впливові можна було б вкоренити нові «обыкновения».

Катерина II, будучи тверезо мислячим політиком, не плутала бажаного з дійсним, тому, не відкидаючи тогочасних політичних реалій, у вступі до тасмної настанови Рум'янцеву та в її 19-му пункті визнавала, що існувала «сокровенная ненависть» українського народу проти російського, який щоправда, «с своей стороны приобьк оказывать не неприметное к малороссиянам презрение», і підкреслювала, що «та ненависть особливо примечается в старшинах тамошних».

До політичних реалій, які могли б перешкодити новому витку асиміляційної політики — «обрусению», російська імператриця відносила недовірливе ставлення — «развратное мнение» (пункт 5-й), «заблуждение» (пункт 3-й інструкції Румянцеву) — українців до будь-якого нововведення, ініційованого імперським центром. Саме тому 4-м пунктом вона надавала Рум'янцеву повну свободу вибирати будь-які «удобовозможные способы» для припинення селянських переходів, але не рекомендувала це робити шляхом видання нових узаконень, що могли б бути сприйняті як нововведення. Керуючись цими ж мотивами, Катерина II просила Рум'янцева знайти спосіб, «под каким бы иным званием, кроме подушного», організувати збирання податків з українців.

Крім названих суб'єктів українського політичного життя, Катерина II не випустила з поля зору українське духовенство. 2-й пункт тасмної настанови містив вказівку малоросійському генерал-губернатору про необхідність «искусным образом» наглядати за українськими церковними ієрархами. Катерину найбільше непокоїла можливість церкви, на її погляд, вільніше, ніж у Росії, впливати на настрої народу. Для цього українська церква мала і більші можливості завдяки володінню маєтками, навчанню як за кордоном, «так и в самих малороссийских

училищах», де майбутні священники могли заразитися «многими ненасытного властолюбия началами».

Тому Рум'янцев зобов'язався з'ясувати обсяг влади українського духовенства, розмір прибутків церкви. Це пояснювалося намірами російської корони змінити в майбутньому становище української церкви, «дабы со временем вредное с надлежащим благоразумием пресечено, а полезное установлено было». У зв'язку з цим «малоросійському шефу» вказувалося, що було б бажаним заздалегідь визначати кандидатури тих священників, від яких «резонабельных сентиментов ожидать было можно». «Чтоб вы заранее таковых знали и во свое время на убылые архиерейский и архимандричьи места прямо от себя нам самим кандидатами представляли, описывая при том искусство и образ мыслей и жития их».

Документи дають можливість визначити конкретні засоби, навіть принципи реалізації імперських намірів щодо України. У 5-му пункті 1-го розділу «Секретнейших примечаний» Теплов звернувся до особи Петра I, який «повсегодное колебание» України з 1657 до 1708 р. зумів припинити «разными явными и скрытными учреждениями». Як бачимо, конкретний зміст «учреждений» не з'ясовується. Це було б зайвим у нових історичних умовах. Автор лише натякнув, що петровські заходи були «удобовозможными», вказуючи таким чином на необхідність обережності і виваженості в політиці щодо України.

Завершуючи з'ясування українських «непорядків», катерининський чиновник знову звернувся до імені Петра I, який планував навести порядок в Україні, вибравши для цього тактику тривалих і непомітних для населення змін. «Много о том, как видно, помышлял император Петр Великий; но понеже край Малороссийский до познания его в самое жесточайшее военное время пришел, а поправление его требовало немалого времени, то хотя из многих учреждений и видны были по всему сему начатки премудрого государя, да времени не доставало то привести в порядок, что исподволь делать надлежало; а между тем смерть сего великого монарха застигла, и больше никто о том не мыслил». У «Секретнейшем наставлении гр. А.Вяземскому» Катерина II дала зрозуміти генерал-прокурору, що у справі ліквідації політичної автономії вона не вдаватиметься до радикальних засобів і широкомасштабних перетворень: «нарушить оные (привілеї провінцій — *Авт.*) отрешением всех вдруг весьма непристойно было». «Сии провинции _ надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть как волки к лесу». Для України таким способом вона вважала скасування інституту гетьманства та призначення розумного начальника.

Особливо багато інформації про засоби та принципи «обрусення» дають 5-й та 19-й пункти таємної настанови Рум'янцеву. Вказуючи у 5-му пункті новоспеченому «малоросійському шефу» на такі обставини політичного життя України, як ворожість українців до імперських нововведень, матеріальну незацікавленість українських старшинсько-чиновницьких верств у «исправлении не порядков», їхню здатність підбурювати народ «пристрастными и коварными истолкованиями», Катерина II пояснювала Румянцеву, що за таких умов він повинен здійснювати перетворення «не всегда силою вверенной вам власти, но более многообразными ласковости и снисхождения средствами действовать и оными, смотря по делу, по времени и по человеку, искусно изворачиваться должно. И для того можно сказать, что в таких случаях надобно иметь и волчьи зубы, и лисий хвост». Отже, рекомендувалося діяти не лише з позиції сили, а й вдаватися до лавірування. У 19-му пункті, який повністю присвячено політичному інструктуванню намісника України, Катерина ще раз, вказавши на політичні реалії краю, а особливо на страх старшин втратити «беззаконное и корыстолобивое их своевольство», впевнено стверджувала, що «при настоящей правления их перемене тем паче не усугубили тайно коварство свое, что пресечение прежних беспорядков и установление лучших учреждений не будет согласоваться с их прихотями и собственною корыстью».

Російська цариця зобов'язувала свого намісника «наблюдать прилежно, но без явного виду и огласки поведение тамошних старшин, особливо же тех, кои хотя мало подозрительными себя окажут, дабы иногда умышляемое зло заблаговременно сведано и предупреджено быть могло».

З іншого боку, імператриця вимагала від Рум'янцева, не чекаючи, поки час нібито відкриє народу очі на те, що нові порядки звільнять його «от мучивших его маленьких тиранов», одразу після прибуття в Україну «праводушием, бескорыстливостью, снисхождением и ласкою истребить неосновательные его опасения и приобрести к себе любовь его и доверенность», пропонуючи таким чином для зміцнення своєї влади та утвердження нових порядків використати тогочасні соціальні протиріччя в українському суспільстві.

Отже, катерининський уряд переслідував мету налагодити експлуатацію українських ресурсів. Це право російські урядові кола обґрунтовували тим, що розглядали український народ та його території як російські, що відокремились у минулому лише через слабкість київських великих князів.

Як вважали російські сановники, тривале відокремлення України від російського самодержавства і її перебування під владою Поліції призвело до вкорінення в свідомості народних мас «особ-

ливых вольности и обыкновения», юридичним відображенням яких стало українське право. Воно суперечило імперським інтересам не тільки в економічному аспекті, оскільки захищало інтереси українських соціальних верхів, а й у політичному відношенні, оскільки «для республиканского правления учрежденные весьма не свойственны уже стали и не приличны малороссийскому народу, в самодержавном владении пребывающему», тому що легітимізували особливий статус України у складі Російської імперії. Як справедливо констатувала Катерина II, цей статус надихав українців на пошук шляхів зміцнення своєї автономії. Тому зберігати його надалі було б недоречно.

Основним потенційним опонентом політики царизму щодо України вбачалося українське старшинство, за яким належало встановити таємний нагляд. Для основної маси українського народу — козацтва та поспільства, була характерна «внутрення против великороссийских ненависть». Разом з тим російські політики розуміли, що козацька старшина занепокоєна відсутністю чітко фіксованих і закріплених за нею прав на землю, на залежних селян. Не пропускало досвідчене імперське око і зворотного боку даної проблеми: надмірного утискування козаків та посполитих. Така ситуація давала можливість російській стороні використати соціальні суперечності з метою посилення ролі імперських органів як арбітрів, а згодом — повновладних правителів України.

Поставивши собі за мету ліквідувати політичну автономію України, Катерина II запланувала повне уподібнення — «обрушение» — української політико-адміністративної системи, загальноімперській. Конкретні заходи асиміляції визначено не було, крім знищення в Україні інституту гетьманства. Разом з тим вже були вироблені загальні принципи перетворень: по-перше, обрано шлях тривалих і непомітних для населення змін, по-друге, вирішено зробити ставку не лише на грубу силу, а й на лавірування.

Отже, детермінований традиційними для визначення російської політики факторами, а також фактором освіченого абсолютизму, опертий на практику попереднього уряду, політичний курс уряду Катерини II стосовно України переслідував імперські цілі, а саме: знищення автономії України та остаточну її інкорпорацію Росією. Вказавши на самодостатню природу політичних намірів російської імператриці, які були результатом природного розвитку самодержавної влади у Росії, ми не можемо не відзначити зумовленості української політики намаганням офіційного Петербурга використати українські ресурси для вирішення імперських завдань.

3. Ліквідація в Україні гетьманської форми правління

З матеріалів попереднього параграфу стало зрозуміло, що гетьманська форма правління була приречена. Вже 28 лютого 1763 р. Катерина II звернулася до К.Розумовського «милостивым словом», у якому прирівняла гетьманат до інших «нижних мест» Російської імперії. Вона висловила незадоволення з приводу того, що від гетьмана ні в Сенат, ні їй особисто «еще ни единого известия не пришло, что по оным указам исполняется». Далі імператриця наголосила, що це не нововведення, а лише відновлення дії указу, виданого Петром I 19 березня 1719 р. Згідно з ним гетьманські рапорти на майбутнє повинні були включати, «что оный (сенатський указ — *Авт.*) принят, и по оному что можно и в какое время сделать или чего не можно и зачем; буде же такое дело, что в такое краткое время управиться ответом невозможно, то на другой день ответствовать, только что тот указ получен, а обстоятельно ответствовать ... в неделю по получении указа»⁶⁴.

Того ж року російська самодержиця надіслала до Сенату указ «О учинений в Малой России новой и вернейшей ревизии» з використанням російських офіцерів⁶⁵. Бажання провести нову ревізію, не повідомивши про неї гетьмана, через «определяемых к тому великороссийских штаби обер-офицеров» означало, що імператриця не довіряла попереднім ревізіям в Україні, в тому числі ревізії 1763 р., яка проводилася згідно з універсалом Розумовського від 15 березня 1763 р. і про яку російський уряд не міг не знати⁶⁶.

Отже, перші політичні кроки російської самодержиці стосовно України вказують на те, що Катерина II продовжила політику Бестужева-Рюміна, спрямовану на поступове урізання української автономії та компетенції її верховного репрезентанта.

Продовження шляху Єлизаветинського канцлера пояснюється не лише небажанням імператриці вжити негайних та радикальних засобів, а й особистими заслугами, які мав граф К.Г.Розумовський — тримач гетьманських клейнодів, перед Катериною II. Він виявляв приязність до неї ще тоді, коли Катерина була великою княгинею і разом з Розумовськими протистояла Шуваловим⁶⁷. Він — єдиний з царського двору, хто не відвернувся від Катерини Олексіївни, коли з лютого 1758 до квітня 1759 р. Бестужев-Рюмін перебував під слідством, а велика княгиня підозрювалася Єлизаветою Петрівною у лихих намірах проти неї⁶⁸.

Гетьман одним з перших приєднався до змови, організованої імператрицею, очевидно, через незгоди з імператором Петром III

(їх причиною стало поширення у петербурзьких політичних колах чуток, в яких Андрій Васильович Гудович — син тодішнього генерального підскарбія — називався майбутнім гетьманом України)⁶⁹. Як припускав А.І.Маркевич, Кирило Розумовський відіграв одну з провідних ролей у цій змові, бо користувався великим впливом у гвардії і мав необхідні матеріальні засоби⁷⁰. А в ході перевороту саме Ізмайловський гвардійський полк, з якого заздалегідь звільнили всіх іноземців, під командуванням Розумовського відіграв чи не вирішальну роль у позбавленні престолу Петра III⁷¹. Після перевороту він залишався досить впливовою особою при дворі не лише на знак вдячності Катерини II за допомогу у вирішальний момент, а й внаслідок значимості посад, на які призначала його нова самодержиця. Він став генерал-ад'ютантом імператриці⁷², сенатором у четвертому департаменті⁷³. Саме його Катерина II включила одним з трьох слідчих до складу комісії, яка розглядала досить делікатну справу Петра Хрущова та братів Гур'євих, які здійснили авантюрну спробу визволити з ув'язнення царевича Іоана Антоновича⁷⁴. Маючи певний час наміри втілити в життя проект М.І.Паніна про створення «верховного правительства», Катерина II навіть складала список «имен лиц, долженствовавших быть советниками в имперском совете». З восьми осіб, включених до нього, другим значився К.Розумовський⁷⁵. А незабаром гетьман став членом «Комиссии о русском дворянстве»⁷⁶.

З огляду на сказане потрібен був дуже вагомий привід, щоб ліквідувати гетьманство за життя Розумовського. В історичній літературі міцно утвердилася думка про те, що таким приводом стало, нібито, необдумане прохання Розумовського, висловлене ним від імені всієї малоросійської старшини, про спадкове гетьманство у його роді⁷⁷. Цієї точки зору дотримувалися майже всі історики, які вивчали життєвий шлях останнього гетьмана*.

* Виняток становили лише деякі історики. Так, А.І.Маркевич писав, що приводом для усунення Розумовського стала «пропозиция о восстановлении прав Малороссии, потерпевших значительный ущерб со времени соединения с Россией в 1654 г. при Хмельницком, и о наследственном гетманстве, на основании которой была отправлена челобитная о том к Императрице»⁷⁸. В.Різнченко привід до відставки гетьмана вбачав у його спробі нагадати російській імператриці про права гетьмана і про вольності козацькі⁷⁹. В.А.М'якотін вважав, що знищення гетьманства було відповіддю Катерини II на автономістські тенденції, якими пронизувалося «прошение 1764 года»⁸⁰. О.Субтельний стверджує, що «Прошение малороссийского шляхетства» поряд із зверненням Розумовського про перетворення посади гетьмана у спадкову та запискою Теплова є однією з трьох причин, що спонукали Катерину II зажадати від гетьмана клопотання про відставку⁸¹.

На нашу думку, цим приводом стала вміщена у «Прошенні малороссийского шляхетства» програма відродження політичної автономії України.

Незважаючи на те, що з його остаточного варіанту старшини вилучили пункти про дозвіл вільно обирати гетьмана всьому українському народу, запровадити трибунал, скликати сейм або генеральну раду⁸², Катерина II не могла, звичайно, змиритися з курсом на збереження та зміцнення політичної автономії України. Імператриця негайно викликала гетьмана до Петербурга і зажадала подачі прохання про звільнення його від гетьманства, заборонивши в іншому випадку з'являтися при дворі. Розумовський зволікав з поданням відповідного прохання майже 9 місяців, проте Катерина не мала намірів відступати. 4 лютого 1764 р. у таємній настанові А.А.Вяземському вона чітко висловилася про ліквідацію автономії України та скасування гетьманату. Між 6 та 10 травня 1764 р. вона нетерпляче сказала М.І.Паніну: «Не уже что гетманское дело еще не подписано?»⁸³. Нарешті, у жовтні К.Розумовський погодився йти у відставку, про що імператриця повідомила з полегшенням Паніну: «Наконец просил меня, чтоб я с него столь трудный и его персоне опасный чин сняла». А трохи згодом вона вже квапила: «Никита Иванович! Приведите, пожалуй, скорее к окончанию дело гетманское»⁸⁴.

Останню крапку в гетьманській справі поставила сама Катерина II маніфестом від 10 листопада 1764 р., звільнивши Розумовського від «гетьманського чина»⁸⁵. Причому цей документ не містив застережень про тимчасовість таких змін (як вказував свого часу Петро I) чи майбутнє поновлення в Україні інституту гетьманства (як обіцяла Анна Іоанівна). Звільняючи Розумовського від гетьманського уряду, російська володарка передала в його особисту власність приписані до гетьманського уряду помістя та призначила довічну пенсію у 60 тис. крб.⁸⁶.

Ознайомившись із змістом «Прошення», а отже, з настроями козацької старшини, Катерина II мала можливість переконатися, що проблема ліквідації гетьманату не обмежується лише відставкою гетьмана. Тому паралельно з відповідним тиском на Розумовського російська самодержиця здійснила ряд військових превентивних заходів: у стан бойової готовності було приведено «войска, констирующиеся в Малороссии», піднято «на батареи артиллерию в крепостях», «а артиллерия малороссийская, с ея принадлежностью, арестована и взята в особое от прежнего ведомство»⁸⁷.

Відчуваючи зволікання гетьмана, імператриця таємно направила до України три армійські полки⁸⁸ та спонукала Сенат видати указ про знищення в Гетьманщині порохових заводів⁸⁹.

На наш погляд, занепокоєння російської володарки, а, особливо, військова активність були безпідставними. На жаль, ідеї старшини про відродження широкої державної автономії України вже не могли бути втілені в життя у більш-менш дієвих формах. Почавши з традиційної форми чолобитної, якої дотримано у «Прошенні», найвищі чини козацького стану після маніфесту від 10 листопада 1764 р., «наговорившись довольно, стали верить несомненно, что гетмана более не будет у них ни наследного, ни избирательного, и что по неимению на сей уряд деревень и выбирать его не на что». Дійшовши висновку, що призначення нового гетьмана може якимось чином зачепити їхні на уряди отримані володіння, «старшины Генеральные и Полковники, имевшие долг в другие времена делать собрание и посылают депутацию ко Двору о выборе нового Гетмана, на сей раз приутихли с сим выбором, а возмнив, что все урядовые имена, по примеру Гетманских, осуждены в вечную раздачу нынешним их владельцам, яко последним из старой системы урядникам, спокойно ожидали события оного, и льстя себя надеждою соделаться на счет нации хорошими владельцами, оставили сию нацию ожидать обетования Отча свыше...»⁹⁰

Про схильність більшості козацьких старшин до укладення угоди з царизмом красномовно свідчить згаданий уже факт, що в ході обговорення змісту «Прошення» з нього було вилучено три дуже важливих з точки зору розширення державної автономії пункти: «О вольном избрании гетмана», «О судах и о трибунале», «О генеральной Раде», які містилися одразу після 2-го пункту про зрівняння у чинах і правах з російським дворянством⁹¹. Конкретні прохання козацьких верхів не випадково починалися саме з цього пункту. В ньому, на нашу думку, відображені як державно-автономістські устремління, так і приватно-власницькі інтереси. Покищо козацька старшина живе добре, але пройде рік-два, і російські власті можуть позбавити її благоденства, створюваного впродовж цілого століття, так само як вона позбавила Україну багатьох прав і привілеїв. Це усвідомлювали всі, тому і готували «Прошение». Але вказаний перетин розділяв старшину на дві групи. Одна не схильна була відділяти свого благополуччя від державності. Її політичним ідеалом була Україна як окреме політичне та економічне утворення, пов'язане з Росією лише в особі монарха. Автономістично настроєні старшини пов'язували дворянство з отриманням чину, а отже, їм потрібна була держава, яка забезпечувала б їх посадами. Перспектива створення в Україні російського імперського апарату з іноетнічними чиновниками їх, зрозуміло, не влаштовувала.

Представники іншої, переважаючої, групи були схильні ігнорувати ліквідацію автономії України за умови, що їхні приватні інтереси залишаться недоторканими. Тоді вони погодилися б обміняти автономію на дворянство. Позиція цієї численної групи відіграла вирішальну роль у подіях навколо ліквідації в Україні гетьманської форми правління.

Отже, ліквідація гетьманської форми правління була логічним продовженням політики російського уряду щодо України. Приводом для неї стали не династичні домагання К.Розумовського, а «Прошення малоросійського шляхетства», де було висловлено ті потреби українського суспільства, які воно мало реалізувати у ході наступного розвитку. Демонструючи готовність застосування сили, російські власті задушили паростки політичного відродження України і стали на шлях остаточної ліквідації її політичної самобутності.

4. Заснування Другої Малоросійської колегії, її компетенція

Переконавшись, що ліквідація гетьманства не обмежується відставкою гетьмана, Катерина II намагалася залучити на свій бік провідні верстви козацької старшини, особливо тих генеральних старшин, які в період відсутності К.Розумовського керували Україною і відчували принадливість влади.

Заміна гетьманської форми правління на генерал-губернаторську позбавила б цих людей високого соціального становища, завдала б їм матеріальних втрат і таким чином створила б потенційні можливості для сформування політичної опозиції в Україні. Молода імператриця намагалася уникнути такої ситуації. Підтвердження даного припущення можуть служити її вказівка малоросійському генерал-губернатору «...наблюдают прилежно, но без явного виду и огласки поведение тамошних старшин» та відверта рекомендація «...не всегда силою вверенной вам власти, но более многообразными ласковости и снисхождениа средствами действовать и оными, смотря но делу, по времени и по человеку, искусно изворачиваться должно. И для тою можно сказать, что в таких случаях надобно иметь и волчьи зубы, и лисий хвост»⁹².

Разом з тим, шукаючи засоби нейтралізації старшин і перечитуючи чернетки тасмної настанови Рум'янцеву, Катерина II у двох місцях, де йшлося про Україну, замість слів «губернська канцелярія» написала «малоросійська колегія»⁹³. Це ж формулювання фігурує і в «Наставлении Губернаторам»⁹⁴, яке також отримав Рум'янець.

Звичайно, Катерина II знайшла б й інші засоби нейтралізації генеральної старшини, але форма колегії була особливо зручною. Незважаючи на кризу даної форми управління в Росії на початку 60-х років XVIII ст., що виявлялася насамперед у наростанні тенденції до єдиноначалля⁹⁵, у тогочасній політичній ситуації вона давала змогу створити видимість широкої участі українських старшин в управлінні, звівши насправді її до мінімуму. Колегіальна форма управління забезпечувала російській стороні можливість тримати генеральну старшину під постійним наглядом, навіть за відсутності на засіданнях колегії її президента П.С.Рум'янцева. Причому російським членом колегії не потрібно було ставати таємними донощиками. Адже згідно з «Его Императорского Величества генеральным Регламентом или Уставом», відредагованим російською імператрицею для використання у колегіях та інших державних установах і перевиданим у 1765 р., пунктом «О даче голосов в коллегиях» передбачалося, що «...каждому члену свобода дается, ежели голос его принят не будет, а он ко интересу Е.И.В. благооснованным и полезным быть разсудит, чрез нотариуса в протоколе велит записать. А наипаче надлежит того смотреть, ежели дела сумнительные и какого изъяснения требуют, чтоб нескоро спешить временем, но по изобретению дела и обстоятельству на председателя или Сенату докладывать, или справится, откуда надлежит»⁹⁶. До того ж дана форма управління передбачала налагодження прокурорського нагляду.

Порівняно з попередніми та подібними до Другої малоросійської колегії (2-а МК) органами управління Україною Катерині II вдалося синтезувати досвід Петра I, який заснував 1-у МК поряд з наказним гетьманом та ГVK, і уряду Анни Іоанівни, який запровадив після смерті Д.Апостола «Правління гетьманського уряду», членами якого стали росіяни та українці.

Заснована замість гетьмана та ГVK паралельно з призначенням малоросійського генерал-губернатора, який одночасно став її президентом, 2-а МК не викликала протистояння генеральної старшини, як 1-а МК, тому що старшини стали членами 2-ї МК і керувалися у своїй роботі не гетьманськими «Решительными пунктами», що легітимізувало протистояння українців і росіян у «Правлінні гетьманського уряду», а російськими нормативними документами, поточними указами та розпорядженнями.

В результаті російська імператриця отримала орган для здійснення безпосереднього контролю за всіма політичними та соціально-економічними процесами в Лівобережній Україні та ефективного впливу на них⁹⁷. Вдалість цього політико-адміні-

стративного маневру російської імператриці відзначив її сучасник та опонент, автор «Історії русів», який визнав, що 2-а МК характеризувалася «полною тишиною и кротостию, отличающею ее от прежних Коллегий Малороссийских, имевших духа бурна и характер презорства и ненависти»⁹⁸.

Отже, 29 листопада 1765 р. кур'єр із Санкт-Петербурга доставив у Глухів опублікований 10 листопада «Манифест Государыни Императрицы Екатерины II об увольнении от Гетманского правления Графа Разумовского и учреждении Малороссийской Коллегии и Генерал-Губернатора»⁹⁹. Повідомивши про зміни в управлінні Україною, російська імператриця висловила сподівання, що «народ малороссийский, видя Наше толикое об нем Матернее попечение, не оставит оное принять с тою подданическою благодарностию, которой Мы от него, так как от праотцев своих, престолу Нашему верноподданого ожидаем»¹⁰⁰.

Одночасно було також підписано указ, адресований Сенату. В ньому повторювалися основні положення маніфесту, а також містилися розпорядження щодо організації колегії. Згідно з даним указом, котрий був опублікований 17 листопада 1763 р., 2-а МК мала складатися з 8 чоловік — 4 великої 4 малоросів. Великоросійськими членами стали генерал-майор Яків Ларіонович фон Брант, бригадир князь Платон Степанович Мещерський, полковник Йосип Іванович Хвостов і колезький радник Дмитро Кирилович Натальїн. Перших двох назвала Катерина II, двох останніх призначив Сенат¹⁰¹.

Чотирма українськими членами колегії стали генеральний обозний Семен Васильович Кочубей, генеральний писар Василь Григорович Туманський, генеральний осавул Іван Тимофійович Журавка, генеральний хорунжий Данило Петрович Апостол. Прокурором колегії був призначений уже згаданий підполковник Олексій Семенов. У документі згадувалося також про двох секретарів — один росіянин, другий українець¹⁰². Секретарів мав призначити Рум'янцеv. Скориставшись цим правом, президент 2-ї МК призначив не двох, чотирьох секретарів, причому всіх колишніх українських чиновників.

Всі малоросійські члени колегії мали досвід управління Україною. Останній раз їм це довелося робити з 9 січня 1764 р. (дня від'їзду до Петербурга К.Г.Розумовського) до 8 квітня 1765 р. (дня приїзду до Глухова П.О.Рум'янцева). Цих людей добре знали при царському дворі. Генеральний обозний Кочубей був присутнім при коронації Катерини II¹⁰³. 18 лютого 1767 р. він став кавалером ордена св.Анни. У 1775 р. Кочубей як винагороду за старанну службу отримав чин таємного радника¹⁰⁴.

У Петербурзі знали, що одним з авторів «Прошення малоросійського шляхетства» був В.Г.Туманський. Він же підписав цей документ. Однак позиція Туманського щодо «Прошення» ніде більше не проявлялася. А опубліковані листи Рум'янцева до Туманського свідчать про особисту відданість останнього новому шефу Малоросії. Він часто направляв Рум'янцеву гостинці в діючу армію, а той у відповідь надав родичу генерального писаря високу посаду. Рум'янець просив Туманського потурбуватися про збереження одного з його маєтків, з приводу якого велася судова справа, повідомити, чи надіслала Колегія необхідну документацію до Сенату на пожалуванні Рум'янцеву нові маєтки. Дружні відносини між генеральним писарем і малоросійським генерал-губернатором зберігалися і після закриття колегії. У 1789 р. Рум'янець висловив співчуття Туманському з приводу смерті його дочки¹⁰⁵.

У імперському центрі знали, що інші генеральні старшини відмовилися підписувати «Прошение». Кочубей свою відмову мотивував родинними зв'язками з гетьманом, а Апостол заявив: «Есть старше меня, пускай они подписываются»¹⁰⁶.

Нарешті, всі три члени присутності ГВК, а також генеральний осавул І.Т.Журавка були рекомендовані Катерині II Колегією закордонних справ одразу після відставки Розумовського як «способнейшие для занятия членских мест»¹⁰⁷.

Щоб не допустити дріб'язкових суперечок між малої великоросійськими членами колегії, як це мало місце у «Правлінні гетьманського уряду», їх зрівнювали у чинах. Генеральний обозний Кочубей отримав чин генерал-майора, генеральний писар Туманський — статського радника, генеральні осавул Журавка та хорунжий Апостол — полковника. З цією ж метою російські та українські члени колегії повинні були тепер сідати не по різні боки столу, а займати місця «по чину старшинства»¹⁰⁸.

Великоросійські члени нерідко гостювали, обідали у малоросійських генеральних старшин, святкували «тезоименитства»¹⁰⁹. І все ж певне відчуження між цими групами членів колегії зберіглося. Неплюєв, член 2-ї МК протягом шести років, у розмовах з тестем Тепловим зверхньо називав малоросійських членів «дураками и ябедниками»¹¹⁰.

Крім участі в засіданнях 2-ї МК, члени її отримували різноманітні тимчасові доручення, але українські — досить рідко. Як правило, вони були пов'язані з справами значної суспільно-політичної ваги. Наприклад, нагляд за виборами депутатів до комісії по складанню Уложенія 1767 р. Російські члени займалися складанням карт і планів України (генерал-поручик фон Брант¹¹¹) і навіть розслідуванням справи про викрадення у дійсного

державного радника Теплова великої кількості срібла. Ця справа була доручена князю Мещерському після розслідування ним політичної справи з погарським сотником Покасом¹¹².

Щоправда, як зазначав Рум'янцев у листі до Катерини II, великоросійські члени колегії, розслідуючи справи, «часто иногда в том обмануты бывают и по незнанию людей, и по рекомендациям своих сочленов определяют следовать дела самих главных иногда в том соучастников»¹¹³. Отже, президент не довіряв малоросійським членам колегії, які, нібито, навмисне рекомендували росіянам неприйнятні для вирішення справ кандидатури.

Ні в маніфесті імператриці, ні в указі Сенату не визначена компетенція 2-ї МК. Як стає зрозумілим з догани 2-ї МК, винесеної Сенатом 4 грудня 1777 р.: «Малороссийская коллегия, яко главное здесь правительство, обязана должностью прилежно смотреть, чтоб всякие благоучреждения ненарушимо были исполняемы, а з противящимися оным поступаемо было без послабления»¹¹⁴. До компетенції 2-ї МК входило регулювання суспільного життя в Лівобережній Україні у відповідності з діючим там законодавством та указами, що надходили з імперського центру¹¹⁵. На такий же висновок наштотує заява самої колегії з приводу розпоряджень ніжинського полковника Жураківського, який відрядив для виконання доручених козакам завдань підпомічників. Колегія йому пояснила, що його розпорядження належить до «новых учреждений, которое зависит единственно от власти малороссийского генерал-губернатора»¹¹⁶.

Не з'ясовуючи компетенції 2-ї МК, Сенат указом від 17 листопада 1764 р. визначив натомість обсяг влади Рум'янцева: «Сему за неимением ныне гетмана определенному от нас главному малороссийскому командиру быть в такой силе, как генерал-губернатору и президенту малороссийской коллегии, Где он по делам суда и расправы имеет голос председателя но генеральному регламенту (тобто, якщо голоси в колегії розділяються порівну, "то оным следовать, с которыми президент соглашается"¹¹⁷), а в прочих делах, яко то в содержании в народе доброго порядка, общей безопасности и исполнении законов, должен он поступать с властью губернаторской, то есть, как особый поверенный Наш в отсутственном месте»⁸.

Лише в «Наставлении Губернаторам» дещо детальніше визначались його повноваження як генерал-губернатора і президента Малоросійської колегії: «Губернатор как поверенная от нас особа и как глава и хозяин всей врученной в смотрение его губернии состоять имет под собственным нашим и Сената Нашего приемлет». Водночас у настанові вказувалося, що губернатор «изымался» з відання колегій, центральних контор і канцелярій.

Ставлення до 2-ї МК визначалося так: «Он разделяет, подобно Президенту коллегии, дела присутствующим в особенности надзирание и попечение ... в случае по оным медления, к скорому решению понуждает... А по делам, касающимся до внутренних распоряжений, учреждений и сохранений порядка и тишины общей, также до выдачи денег, откупов и подрядов казенных, словом, по всем Государственным и интересным делам непременно Губернатор присутствовать должен», в інших випадках його присутність у колегії вважалася не обов'язковою¹¹⁹.

Таким чином, 2-а МК була повністю залежною від генерал-губернатора Рум'янцева. Він міг діяти абсолютно самостійно, в межах даних йому верховною владою повноважень, і підкорявся лише Сенату та імператриці. Про це свідчив указ, даний Сенату імператрицею 20 жовтня 1775 р., про приєднання Києва до Малоросії: «„,учредили мы его в главного начальника всей той пограничной страны и представляем его распоряжению и все дела и к тому относящиеся»¹²⁰. Як бачимо, у тексті і згадки немає про 2-у МК.

Як генерал-губернатор Рум'янцев під час перебування у Петербурзі міг брати участь у роботі Сенату нарівні з сенаторами¹²¹. Він вів листування з Катериною II.

Невизначені формулювання «Настанови Губернаторам», як, наприклад: «губернатор недремлющим оком в губернии своей исполняет с возможным рачением свою должность», давали Рум'янцеву фактично необмежені повноваження.

Хоча Малоросійська колегія повністю залежала від Рум'янцева і виконувала функції губернської канцелярії як уже зазначалося, у чорновому варіанті таємної настанови Рум'янцеву цей орган так і називався¹²², однак, у зв'язку із зайнятістю військовими справами та через величезні розміри керованої території «малоросійський шеф» потребував колегії як виконавчо-розпорядчого органу.

Призначивши в Україну намісника, поклавшись на його енергію та здібності, Катерина II і сама могла надіслати розпорядження 2-й МК. Збереглося близько десятка указів Катерини II Малоросійській колегії з вимогою виділити з українського скарбу значні кошти на загальноімперські потреби, наприклад, на будівництво севастопольського порту та ін.¹²³ Російська імператриця зверталася безпосередньо до 2-ї МК і самостійно вирішувала фінансово-бюджетні питання. Такого ж результату вона досягла б, звернувшись до малоросійського генерал-губернатора. Даний феномен можна пояснити лише прагненням імператриці створити видимість колективного управління Україною і в особі малоросіян — членів колегії зару-

читися згодою старшинства — єдиного потенційного політичного опонента її української політики.

Отже, заснування 2-ї МК переслідувало мету нейтралізувати провідні верстви козацької старшини. Форма колегії, порядок прийняття нею рішень, прокурорський нагляд сприяли налагодженню контролю за генеральними старшинами при створенні уявлення про активне залучення їх до управління Україною-Гетьманщиною.

Проаналізувавши компетенцію 2-ї МК, на яку покладалося регулювання суспільного життя у Лівобережжі відповідно до чинного законодавства, укази, що надходили з імперського центру, та розпорядження Рум'янцева, зазначимо, що вона не становила собою окремої форми управління Україною, а входила до складу синкретичної (нерозділеної) форми, очолюваної малоросійським генерал-губернатором і водночас президентом 2-ї МК, виконуючи в її складі роль виконавчо-розпорядчого органу.

5. Перетворення центральних установ гетьманату у департаменти Другої Малоросійської колегії

Маніфест російської імператриці від 10 листопада 1764 р. про відставку гетьмана, призначення малоросійського генерал-губернатора і запровадження 2-ї МК передбачав створення замість гетьманату нової системи політичного управління Лівобережжя.

Призначений малоросійським генерал-губернатором, президентом 2-ї МК Петро Олександрович Рум'янцев, враховуючи автономістичні настрої частини провідних старшин та намагаючись не допустити розвалу механізмів управління краї планував не стільки руйнувати верхній ешелон гетьманської державної адміністрації, скільки підпорядкувати його собі. Для цього «малоросійському шефу» потрібно було, насамперед, встановити контроль над Генеральною Військовою Канцелярією. Адже після гетьмана вона була найвищим органом виконавчої влади, центром уже налагодженого механізму адміністративного управління з усією його інфраструктурою аж до особистих знайомств і знання службових та особистісних характеристик місцевих адміністраторів включно.

Рум'янцеву сприяла та обставина, що саме майбутнім малоросійським членам колегії К.Розумовський доручив управляти Україною на час його від'їзду до Петербурга¹²⁴, і трос з них, крім генерального осавула Журавки, якому поряд з іншими старшинами доручалося управління козацьким військом, були

членами присутності ГВК¹²⁵ і вершили державні справи Лівобережжя з 9 січня 1764 р. — дня від'їзду гетьмана до 8 квітня 1765 р. — дня прибуття до Глухова Рум'янцева та великоросійських членів 2-ї МК.

Уже 10 листопада 1764 р., в день підписання Катериною II відомого маніфесту, Рум'янцев надіслав листа до «высокородных и высокопочтенных господ генеральных малороссийских старшин», його «государей». У листі «покірний слуга» повідомляв старшинам («партикулярно, пока и высочайшие Ея И.В. указы ... обнародованы будут», що К.Г.Розумовський на його прохання звільнений від гетьманського уряду, а він, Рум'янцев, призначений до Малоросії «главным командиром»¹²⁶.

На початку 1765 р. в гетьманаті створилася складна фінансова ситуація, яку ГВК могла вирішити лише за сприяння Рум'янцева, тому і звернулася до нього.

Як відомо, після ліквідації митниць на кордоні з Росією та скасування внутрішніх зборів кошти на функціонування українського державно-адміністративного механізму виділяла російська скарбниця. Визначену у 48147 крб. 85 коп. суму, відповідно до імператорського указу від 2 квітня 1755 р, КМС мала отримувати щомісячно з Київської губернської канцелярії за рахунок митних прибутків комерцколегії. Проте гроші за жовтень, листопад, грудень 1764 р. не надійшли. КМС поставилася до цього факту спочатку спокійно, бо, за її твердженням, помісячно відповідні суми ніколи не видавалися¹²⁷. Старшинами, відряджені 9 січня 1765 р. до Києва за грошима, повернулися без них. Губернська канцелярія вирішила видати гроші лише до 10 листопада — дня відставки гетьмана. Припинення виплат після зазначеної дати мотивувалося відсутністю розпоряджень з Петербурга¹²⁸.

19 січня КМС відрпортувала ГВК, що грошей на канцелярські, адміністративні витрати «на текущий 1765 год отпускать не из чего»¹²⁹. Генеральна канцелярія звернулася з цього приводу до Рум'янцева. Він «правительствующим в малороссийской коллегии» 14 лютого відповів: «...дабы по причине неотпуску таможенной суммы в должных расходах не учинилось остановки, велите между тем взыскивать прямые прежние доимки, и на какие именно законные расходы та отпускаемая таможенная сумма до сего употребляема быть ныне должна употребляться, потребно к приезду моему сочинить верную и обстоятельную ведомость для точного постановления»¹³⁰. (Проблема постачання грошей була вирішена імперськими властями уже після приїзду до Глухова Рум'янцева у квітні-травні 1765 р.¹³¹) У листі від 9 лютого 1765 р. граф рекомендував до свого приїзду, коли

відбудеться його «действительное вступление в управление Малой Россией», підготувати відомості про малоросійське чиновництво по сотенні правління включно, про прибутки і витрати краю¹³².

Його лист від 14 лютого містив також рекомендацію генеральним старшинам у зв'язку з виникненням у Криму небезпечної хвороби: «...вашим высококородиям учинить пограничным малороссийским комисарам и сотникам, а паче Сечи Запорожской атаману кошовому и старшине строгое подтверждение, препоруча о сем из тамошних надежных командиров зрелое надсмотрение, чтоб все из Крымской области приезжающие в Сечь Запорожскую и в малороссийские места люди пропускаемы были с надлежащим осмотром и бережением»¹³³.

11 березня ГVK отримала від Рум'янцева «предложение» з викладом змісту указу Катерини II від 26 лютого 1765 р. про новий кордон з Новоросійською губернією, який переносився на 40 верст вглиб колишнього гетьманату. Хоча цей указ міг безпосередньо надійти до ГVK, новопризначений генерал-губернатор, очевидно, прагнув ще до прибуття в Україну дати відчутти старшинам своє провідне становище у ній.

Після 28 квітня, коли у розгляді українських справ взяли участь президент колегії та її великоросійські члени, українські старшини фактично стали членами присутності 2-ї МК.

Крім присутності — органу розпорядчого, структурну одиницю ГVK становила власне канцелярія — орган виконавчий, очолюваний генеральним писарем В.Г.Туманським. Безпосереднє керівництво канцелярією ГVK здійснював старший військовий канцелярист Антон Пилипович Жайворонков. Після перегляду Рум'янцевим у квітні 1765 р. штату канцеляристів канцелярія ГVK була реорганізована у канцелярію 2-ї МК. Тоді ж було змінено порядок управління нею. Генеральний писар В.Г.Туманський звільнений від обов'язків її голови. Управління ж поточними справами покладалося на призначених Рум'янцевим секретарів Семена Магденка, Дмитра Карпеку, Петра Завадовського та Антона Жайворонкова. Останньому доручалося слідкувати також за функціонуванням канцелярії. За це він отримував 100 крб. платні — на 33 1/3 крб. більше, ніж інші секретарі¹³⁴.

Остаточна канцелярія ГVK-2-ї МК була уніфікована з відповідними адміністративно-виконавчими органами імперії протягом першої половини 1768 р. Старий поділ канцелярії ГVK на повіття, проведений за Данила Апостола¹³⁵, коли було виділене генеральне та 10 повіть, що відали справами полків, скасовувався. Оскільки генеральне повіття зосередило у своїх руках проведення військових, внутрішніх та судових справ, на середину 60-х років у зв'язку із наростанням потоку ділових

паперів відсутність тематичного поділу дуже ускладнювала і уповільнювала роботу канцелярії. Із запровадження посади секретаря колегії з'явилася можливість тематичної спеціалізації секретарів, яку й втілював у життя Рум'янець. Канцелярію було розділено на три експедиції: військову (очолив полковий осавул Семен Магденко), внутрішню (очолив бунчуковий товариш Дмитро Карпека), судову або апеляційну (керував земський підсудок Стародубського повіту Степан Чернолуцький)¹³⁶.

Оскільки зникла потреба в загальному управлінні канцелярією, Антон Жайворонков був звільнений від виконання обов'язків старшого військового канцеляриста і призначений незабаром президентом колегії до присутності ГЛК¹³⁷. А за функціонуванням канцелярії з 1 вересня 1768 р. став наглядати призначений обер-аудитор колегії Левандовський¹³⁸.

Справи десяти однойменних з полками повіть відтоді поділялися між експедиціями. Так, у військовій експедиції розглядалися справи Стародубського, Лубенського, Переяславського, Полтавського полків. Експедиції, у свою чергу, поділялися на повіття, за якими було збережено назви полків, хоча справи в них розглядалися за тематичним, а не територіальним принципом. Наприклад, у Стародубському повітті велася така документація: «1) О Генеральной описи во всех малороссийских полках; 2) О Артиллерии Генеральной и о полковых и о суммах артиллерийских и о пороху; 3) О селитренных заводах; 4) О чиновничих и служительских так, как и отпускаемых на канцелярские расходы во все малороссийские полки деньгах; ...9) Поточные Стародубского полку челобитческие»¹³⁹.

В результаті поглинення ГVK 2-ю МК остання в процесі свого становлення не зазнала суттєвих організаційних труднощів. Підпорядкування ГVK відбулося настільки органічно і непомітно для українського суспільства, що сучасник — автор «Історії русів» (за характеристикою Олександра Лазаревського, «не оптиміст») змушений був визнати, що рум'янцевська колегія «вошла в правление, яко роса на пажить и яко иней на руно...»¹⁴⁰.

Центральною судовою інстанцією гетьманату після відставки гетьмана залишався реорганізований Розумовським восени 1760 р. ГВС. Він був одним з чинників судової реформи, розпочатої у 1763 р. Щоб не втратити контроль над українським судочинством, особливо в період його реформування, 2-а МК включила ГВС до нової системи влади в Україні¹⁴¹.

На час заснування 2-ї МК Генеральний суд складався з дванадцяти осіб: двох генеральних суддів Олександра Дублянського та Іллі Журмана і десяти членів-представників від кожного полку, які щорічно переобиралися.

З початку свого існування колегія підпорядкувала ГВС. У квітні 1765 р. 2-а МК визначила компетенцію Генерального суду: «...о произвождении судов в силе малороссийских прав, чего в нижних судах не исполняется, то о поправлении всего того иметь суд генеральный»¹⁴². 1 листопада 1765 р. колегія стала апеляційною установою над ним, надіславши указ про передачу до 2-ї МК при рапортах всіх судових матеріалів у випадках, коли одна із сторін висловлювала незгоду з вироком суду і подавала апеляцію до колегії. В указі містилася вимога, щоб у майбутньому Генеральний суд з метою скорочення листування у подібних випадках сам надсилав необхідну документацію, не очікуючи відповідного указу¹⁴³. Разом з тим, 2-а МК звузила компетенцію ГВС як апеляційної установи над місцевими судами, перебравши на себе розгляд апеляцій від підкоморських судів¹⁴⁴. Наприкінці листопада колегія зобов'язала суд відрпортувати на отриманий указ протягом трьох днів¹⁴⁵.

Підпорядкуванню ГВС 2-й МК сприяли також факти затягування судом розгляду справ. Так, справа трахтемирівського сотника Гриневича не розглядалася понад два роки, тому позивач звернувся до колегії. Вона зобов'язала суд якнайшвидше розглянути цю справу¹⁴⁶.

Влітку 1767 р. розпочалася реорганізація старого Генерального суду в департамент 2-ї МК. Наприкінці серпня 1767 р. колегія розіслала в усі полки укази, в яких зазначалося, «чтоб по прежнему обряду на следующее время оставлено уже выбирать присланных до сего депутатов»¹⁴⁷. Рішення не проводити щорічні вибори до ГВС фактично означало ліквідацію цього судового органу. Президент колегії мотивував зміну порядку комплектування ГВС, по-перше, тим, що суддями обирають «изо всех здешних чинов», а, на його думку, кожний службовець повинен був спеціалізуватися «по его званию». По-друге, Рум'янцев вказував на той факт, що «редко было когда полное собрание в суде всех десяти депутатов»¹⁴⁸.

Таким чином, козацька старшина, шляхта усувалися від виборів, а 25 вересня 1767 р. генерал-губернатор замість десяти тимчасових призначив «в помощь генеральным судьям» постійних членів — надвірного радника Григорія Фрідрікевича, земського суддю Сергія Дьоргуна, бунчукових товаришів Олександра Безбородька та Петра Симоновського¹⁴⁹, яким на відміну від попередніх часів призначалася річна грошова винагорода.

Перебудова торкнулася також і канцелярії ГВС. У лютому 1768 р. згідно з указом Сенату від 18 січня 1768 р. у канцелярії було виділено «для лучшего порядка особ(ой) экспедиции колодничей и по государственным делам»¹⁵⁰. Як можна судити

з документа, у канцелярії було сформовано дві експедиції. Перша розглядала справи кримінальні, колодницькі «и прочие государственные», друга — апеляційні. Апеляцій надходило до експедиції так багато, що їх реєстрували два секретарі. Для налагодження адміністративного нагляду за ГВС (як і за іншими департаментами) тоді ж була заведена «записка журнальная, регламентом и указами в должность нотариусам предписанная, отправление которой поручено двум канцеляристам»¹⁵¹. Нагляд за діяльністю новосформованого суду здійснював прокурор колегії Семенов. Це означало, що секретарі суду повинні були «подавать о всех делах по данных доношениях ежемесячные ведомости, так о решенных, яко и вшедших, а тем паче о таковых, по которым на учиненные решения от обеих сторон неудовольства не показано, или апелляции быть не должно и, следовательно, ко исполнению подлежат»¹⁵². А з 11 січня 1768 р. у ГВС канцелярист вів журнал для прокурорського нагляду¹⁵³.

Урочистим актом, що завершував політико-адміністративну реорганізацію ГВС, стало приведення суддів у 2-й МК до присяги¹⁵⁴.

Під час роботи члени суду не завжди досягали єдиної думки щодо вирішуваних ними справ. Це непокоїло прокурора та президента колегії, і вони чинили відповідний тиск. 1 липня 1768 р. Рум'янцев у своєму ордері запитував, чому, «когда правда и закон хранитель оныя должны одни управлять совестью судей и их делами, то от чего между вами сии несогласия и разность мыслей, которые описывает прокурор в своем докладе»¹⁵⁵.

Звузивши апеляційні функції ГВС, 2-а МК активно використовувала його для здійснення адміністративно-судового контролю над місцевими судовими органами, які могли порушувати порядок судочинства, зволікати з реалізацією рішень Сенату та 2-ї МК як вищих апеляційних установ.

На ГВС покладалися і суто адміністративні функції. Зокрема, у ній проводилися іспити для кандидатів на зайняття посад у департаментах та місцевих органах адміністративної та судової влади на знання ними законодавства та вміння вести необхідну документацію¹⁵⁶.

Політико-адміністративна роль ГВС полягала у проведенні слідства та судових розглядів відповідних справ. Без сумніву, найгучнішою політичною справою, яку розглядав Генеральний суд, стала так звана «Ніжинська історія», учасники якої у 1767 р. відмовилися обрати до катерининської законодавчої комісії кандидата, запропонованого Рум'янцевим. У ході даного політичного процесу генеральні судді ігнорували той факт, що згідно з тогочасним українським законодавством не можна було суворо

карати «умышленных и упорных ослушников своему генерал-губернатору». І вони, не маючи достатніх підстав, (навіть Сенат не визнав використані акти придатними для мотивації покарання у цій справі),¹⁵⁷ засудили 12 українських старшин і канцеляристів до страти або довічного заслання на Нерчинські заводи¹⁵⁸. У ГВС проводилися і всі процеси проти гайдамаків у роки Коліївщини¹⁵⁹. У подібних справах суд виносив вирок, до якого колегія додавала своє «мнение» і надсилала до Сенату, як у першому випадку¹⁶⁰, або передавала для остаточного вирішення своєму президентові, як у другому випадку¹⁶¹.

Управління фінансовими справами Гетьманщини здійснювалося КМС та ГЛК в останні роки перед ліквідацією гетьманату. З 1750 р. ці органи були підзвітними лише К.Розумовському. Коли імперські власті зробили спробу відновити фінансовий контроль над автономною Україною, вони наштотхнулися на запеклий опір гетьмана. Так, 7 вересня 1754 р. Колегія закордонних справ (КЗС) вимагала від нього звітувати про прибутки і витрати за чотири попередні роки гетьманування, «а впродь месячные репорты присылать». 2 листопада 1754 р. гетьман відмовився виконати наказ на тій підставі, що від Скоропадського, «на основании которого он учрежден», таких звітів не вимагалось. На повторну вимогу від 11 січня 1765 р. Розумовський заявив, що «коллегия де оных требует от него в отменность малороссийских обыкновений и в явную ему недоверенность, из чего следует ему немалая обида». Тим часом в Україні було втілено в життя указ 1754 р. про скасування індукти й евекти та всіх внутрішніх зборів. У зв'язку з цим вимога звітувати про прибутки втратила сенс, але КЗС наполягала на відповідному звіті, мотивуючи це тим, що Україна стала витрачати гроші, отримані з великоросійської казни. І знову гетьман двічі відмовив та поставив вимогу передати спірну справу на вирішення імператриці. Після передачі українських справ із відання КЗС до Сенату суперечка припинилася, але вирішена не була. Про її наступний розвиток згадок у документах немає, лише відомо, що 21 червня Сенат з приводу фінансової звітності Гетьманщини звернувся до Катерини II¹⁶², а вона цю справу вирішила, розрубавши гордіїв вузол малоросійського гетьманства.

Після відставки гетьмана та смерті генерального підскарбія Василя Андрійовича Гудовича у 1764 р. малоросійський генерал-губернатор та президент 2-ї МК нового підскарбія не призначив. У КМС він створив «присутствие» у складі полковника Якова Фрейгольца, секунд-майора Олександра Рахманова з російського боку та колезьких асесорів Йосипа Григоровича Туманського і Михайла Івановича Сахновського — з укра-

їнського¹⁶³. Восени 1766 р. (жовтень — листопад) присутність КМС очолив член 2-ї МК, голова ГЛК росіянин Дмитро Натальїн¹⁶⁴.

Заснування 2-ї МК та підпорядкування їй КМС дало можливість імперським властям відновити фінансовий нагляд за Україною. Реорганізована КМС була зобов'язана щомісяця рапортувати колегії «О приходе и расходе денежной казны», а також за поданою з Правлячого Сенату формою складати для звіту до імперського центру піврічні та річні відомості про грошові надходження і витрати¹⁶⁵.

Незабаром після відновлення фінансового нагляду за Лівобережжям настав час використання українських коштів на імперські потреби. Так сталося, наприклад, у березні 1772 р., коли Катерина II наказала «отпустить Нашему генералу князю Долгорукому на известное Нам употребление из казенной суммы сто тысяч рублей, кои опять в оную возвращены будут»¹⁶⁶, чи у лютому 1779 р., коли Рум'янцеv терміново зажадав з малоросійського скарбу сто тисяч асигнаціями «на татарские расходы»¹⁶⁷, або у лютому наступного року, коли імператриця знову особисто звернулася до 2-ї МК про виділення на спорудження будівель, необхідних «по флоту Нашему черноморскому», 203 640 крб.¹⁶⁸ Як зазначав сучасник Ломиковський, «она (КМС) никогда не заимствовала чуждым или долгом, но за всеми войсковыми расходами, никогда не останавливаемыми, имела всегда в наличности год от году несколько сот тысяч рублей, которыми пользовались правители или владычествующие землею, начальствующие особы вне нации»¹⁶⁹.

Ревізію українських фінансів здійснювали ГЛК та підзвітні їй полкові лічильні комісії. Згідно з інструкцією гетьмана Розумовського від 1760 р., даною генеральному підскарбію, ГЛК перебувала у віданні КМС¹⁷⁰. Восени 1765 р. Рум'янцеv перепідпорядкував їй 2-й МК та перетворив на дієвий ревізійний орган. 9 вересня 1765 р. у пропозиції колегії він висловив незадоволення роботою ГЛК та полкових ЛК, які, «будучи от нескольких лет учреждены, почти прямого начала шотам не сделали», що не давало можливості контролювати прибутки та витрати і повертати незаконно привласнені чи витрачені кошти.

З метою налагодження ефективної та оперативної діяльності ГЛК «малоросійський шеф» запропонував включити до її присутності Дмитра Натальїна (головним) і земського суддю Глухівського повіту Сергія Дьоргуна¹⁷¹. У зв'язку з великим обсягом роботи та, очевидно, призначенням Натальїна восени 1766 р. головою присутності КМС до складу ГЛК було додатково включено бунчукового товариша Григорія Закревського¹⁷².

Одночасно із створенням присутності ГЛК було суттєво розширено штат її канцелярії. До реорганізації фінансових органів штати канцеляристів становили: «в скарбовой — пять человек на жаловании каждому по 50 рублей и в генеральной щетной комиссии — пять человек по 50 да три — по 40 рублей, но з тех пяти один за болезнью отпущен в дом». Тепер канцелярія ГЛК поповнилася ще 7 канцеляристами і секретарем узванні старшого військового канцеляриста Олександром Давидовичем¹⁷³. Замість двох сторожів до ГЛК було відряджено десять компанійців для «караулу и опосылок»¹⁷⁴.

З метою налагодження ревізійної роботи у полках колегія зобов'язала полкові канцелярії включити до лічильних комісій по одному здібному старшині¹⁷⁵. А з жовтня 1765 р. всі полкові ЛК зобов'язувалися щомісяця надсилати до ГЛК «о решенных и нерешенных делах доимочных и наличных денгах ведомости - и впредь ежемесячно присылать же объясняя праведно и обстоятельно нерешенные дела зачем неокончены, а доимки для чего и на ком именно недоправлены»¹⁷⁶. Лічильній комісії було доручено ревізувати рахунки всіх центральних установ, включаючи «проверку прихода и расхода денежных сумм скарбовой канцелярии» та витрати «расходчнка» 2-ї МК¹⁷⁷. Свої висновки з приводу ревізій комісія подавала на розгляд колегії.

За допомогою лічильної комісії імперські власті провели-таки ревізію прибутків і витрат України за роки гетьманування Кирила Розумовського. У рапорті Рум'янцеву на його ордер від 26 вересня 1765 р. ГЛК доповідала, що «з 1750 по 1-е число сентября сего 1765 годов в скарбовой канцелярии в приходе сумм прежнего збору скарбу войскового, также таможенных комисарских разных годов и прежде присланных мостовых, взыскиваемых по бывшей комиссии о тристатысячной за воли сумме, служительских и протчих разного звания сумм было в приходе до 1524138 рублей да 52 копейки; в расход сентября по 1-е число сего году всех сум" до 1484 344 рубля и 1/2 копейки. А на лице сентября к 1 числу — 39794 рубля 50 1/2 копейки. Сколько ж от вступления в достоинство гетманское „Разумовского каких сумм было в оной скарбовой канцелярии в приходе и расходе различить невозможно, потому что особливых книг з вступления его сиятельства в тое достоинство в 750 году не держано. А записыван приход и росход в изделанные на 750 год книги»¹⁷⁸.

Разом з функціями ревізійними на «вновь учрежденную щетную комиссию» було покладено і фіскальні обов'язки. З усіх фінансово підзвітних установ комісії доручалося «доимки неослабно взыскивать»¹⁷⁹, а також подавати до 2-ї МК рапорти про стягнення недостач з департаментів. Згідно з указом Сенату

ГЛК очолила роботу по стягненню недоїмок з населення з 1736 до 1765 р.¹⁸⁰ А з листопада того ж року лічильна комісія, виконуючи указ 2-ї МК, стала слідкувати за надходженням грошей відповідно до «рубльового окладу». На неї ж поряд з КМС покладався обов'язок стягувати недоїмки за новопризначеним податком¹⁸¹.

У ході руйнування верхнього ешелону гетьманського державно-адміністративного механізму найменших реорганізаційних змін зазнала КГА. Цей орган і після перетворення на департамент 2-ї МК залишався під головуванням генерального обозного, члена ГВК, а з 1765 р. — члена 2-ї МК Семена Кочубея. Безпосереднє керівництво справами продовжували здійснювати осавул генеральної артилерії Григорій Кологривий та хорунжий Юрєвич¹⁸². Як військово-адміністративний орган КГА за часів гетьманства підпорядковувалася ГВК. У фінансово-господарських питаннях, згідно з інструкцією Розумовського 1760 р. генеральному підскарбію, цей орган був підзвітний КМС¹⁸³. Із заснуванням 2-ї МК КГА стала підзвітною їй та підлягала фінансовому контролю з боку ГЛК.

До компетенції канцелярії входили артилерія, її інфраструктура та фортифікаційні споруди Лівобережжя. У ході наступу на автономію України компетенція КГА дещо звузилася. 2 березня 1764 р., після того як Катерина II поставила Розумовському ультиматум про зречення, Сенат наказав знищити в Україні всі порохові заводи — «и впредь оным не быть тамо, а порох на те малороссийские войска отпускать готовой из Москвы за деньги по настоящей цене, как 1742 году, по представлению военной коллегии, в Сенате определено»¹⁸⁴.

В результаті, очевидно, на деякий час було припинено виробництво пороху, але не селітри — його складової частини. 2-а МК всі питання виробництва, зберігання і витрачання пороху поставила під свій контроль. КГА могла видавати наявний у її льохах порох лише за указами 2-ї МК, рапортуючи про їх виконання¹⁸⁵. Всі надходження та видачі пороху фіксувалися канцелярією ГА у виданій колегією «зашнурній книзі», яка давала можливість завжди перевіряти витрати¹⁸⁶. Лише з дозволу 2-ї МК КГА проводила списання пороху, наприклад, у 1768 р. «израсходованного командой полковника Кулябки для подавления восстания жителей в с. Клещинцах»¹⁸⁷. Виробництво пороху, очевидно, контролював сам генерал-губернатор. Так, з початком російсько-турецької війни українські порохові запаси швидко вичерпалися, про що 12 травня 1770 р. КГА рапортувала 2-й МК. Та, в свою чергу, звернулася до Рум'янцева, а він дозволив

колегії «приказать потребное число сделать оно по своему рассмотрению»¹⁸⁸.

Влітку 1766 р. КГА «позбулася» турбот з приводу Біловезьких степів, які, згідно з указом Сенату, віддавалися «для поселення иностранных колонистов»¹⁸⁹.

Незважаючи на те, що в ході підпорядкування центральних органів гетьманату 2-й МК найменших реорганізаційних змін зазнала КГА, в цілому ж управління козацьким військом було повністю реорганізоване. Військово-оперативне керівництво після усунення гетьмана та передачі Рум'янцеву справ гетьманської похідної канцелярії зосередилося в руках малоросійського генерал-губернатора, президента 2-ї МК і головного командира українськими військами та військами, дислокованими в Україні.

В цей час було ліквідовано створений гетьманом Розумовським наприкінці 1763 р. колегіальний орган з «нижчої генеральної старшини» — двох генеральних осавулів, хорунжого та бунчужного, на який покладалося управління козацьким військом, а за відсутності гетьмана — також нагляд за станом його бойової готовності¹⁹⁰. Його військово-господарські функції було передано 2-й МК. Самі ж «нижчі генеральні старшини» були включені до нових управлінських структур. Генеральний осавул Журавка та генеральний хорунжий Апостол стали членами присутності 2-ї МК, а генеральний осавул Скоропадський та генеральний бунчужний Тарнавський очолили «следственную о казаках обидях комисию»¹⁹¹.

Всі центральні органи Лівобережжя були передані під нагляд прокурора 2-ї МК Семенова. Відповідно до 12-го пункту іменного імператорського указу від 15 грудня 1763 р. про поділ Сенату на департаменти 2-а МК 22 серпня 1767 р. зобов'язала всіх секретарів колезької канцелярії, департаментів та полкових канцелярій подавати щоденно короткий письмовий звіт «с прописанием, какие дела слушаны и по оным даны резолюции»¹⁹².

Крім дотримання законів, прокурор колегії слідкував за своєчасним розглядом справ. Якщо резолюція не приймалася або не подавався вчасно звіт, секретарі повинні були давати прокурору письмове пояснення¹⁹³.

Якщо резолюція не приймалася у зв'язку із незгодою членів присутності, прокурор отримував можливість впливати на рішення. Коли в ході голосування у департаментах голоси поділялися порівну, а прокурор дивився на проблему, як і молодша за чинами сторона, справа передавалася «в вышнее правительство»¹⁹⁴.

На початку 1773 р. прокурор став фактично заочним членом присутності 2-ї МК та її департаментів. 9 січня 1773 р. колегія наказала, щоб секретарі «все подписываемые Коллегией журналы

и протоколы объявляли ему, прокурору, и не делали по ним исполнения, пока прокурором пропущены не будут», інакше каратимуться штрафом¹⁹⁵.

Згідно з указом Сенату від 18 січня 1768 р з лютого у генеральних установах Лівобережжя було заведено «журнальну записку», що створювало умови для здійснення ефективного адміністративного контролю за поточною роботою цих органів¹⁹⁶.

Протягом 1766—1767 рр. 2-а МК та її департаменти стали використовувати нову геральдику. Отримавши нові зразки герба та печатки, колегія 3 квітня 1766 р. прийняла рішення про використання їх. Цього вимагав сенатський указ від 23 лютого 1766 р.¹⁹⁷

Клопотання про запровадження нових символів порушив її президент Рум'янцев: «По высочайшем Его Императорского Величества учреждении правительства, в сей земле главного, в коллегии печать козацкая вовсе не причисляется; а как здесь, в Малой России, пять княжениев считаются, а именно: киевское, переясловское, стародубовское, северское и черниговское, то я, по худому однако искусству в геральдике, осмеливаюсь вашему императорскому величеству представить два абриса на апробацию»¹⁹⁸. На першому два «малоросы» тримали опанчу з картою Лівобережжя, у центрі двоголовий орел, оточений п'ятьма гербами, які символізували колишні руські князівства, територія яких тепер була підпорядкована 2-й МК. Цей варіант своїми характерними «малоросами», гетьманськими клейнодами та загальним компонуванням певною мірою нагадував герб часів гетьманування К. Розумовського. В іншому варіанті староруські герби розміщувалися під імператорською короною і опанчею на щитах, в свою чергу, розташованих під великокнязівською короною¹⁹⁹.

Імператриця Катерина II іменним указом від 9 липня 1765 р. наказала Сенату: «Представление генерал-аншефа, малороссийского генерал-губернатора, графа Румянцева о перемене прежней запорожской печати рассмотреть и представить с мнением». Того ж дня Сенат передав справу в герольдмейстерську контору, яка дійшла висновку, що «по правилам герольдическим поставленный в середину пяти малороссийских российский государственный герб составляет будто бы некоторую часть или княжение Малый России, то по сей причине оное расположение герба переменено и государственный герб поставлен главным изображением малороссийской печати. Прочих же пяди княжений гербы расположены надлежащим порядком и в приличных им полях»²⁰⁰,

В остаточному варіанті герб 2-ї МК складався із зображень державного герба (чорного двоголового орла на золотому полі)

та гербів п'яти давніх князівств, розміщених на розгорнутих крилах орла: Київського (срібний ангел на блакитному фоні), Переяславського (срібна башта на червоному тлі), Стародубського (зелений дуб на червоному полі), Сіверського (золота стіна на червоному фоні), Чернігівського (орел на блакитному тлі)²⁰¹.

Герб 2-ї МК висів у центрі будинку колегії, найімовірніше на рівні верхнього карниза і парапету. Він був розміщений на щиті, який тримали два скульптурні запорожці²⁰². Печатка колегії ставилася на документах, що виходили із колезької канцелярії. Вона становила собою вертикальний овал, у якому під балдахіном, увінчаним імператорською короною, на щиті був зображений двоголовий орел. Через мініатюрні розміри герби українських князівств на печатці проступали нечітко²⁰³. Домінуючим елементом печатки став двоголовий орел, що і вимагалось Генеральним регламентом²⁰⁴.

Старі печатки — дві з ГВС, одна з ГЛК, одна з КМС, одна з похідної канцелярії гетьмана та три з ГВК — рішенням 2-ї МК від 5 грудня 1767 р. передавалися для збереження до архіву²⁰⁵.

Впродовж першої половини 1768 р. завершилася трансформація верхньої ланки адміністративного та судового управління Лівобережною Україною. Тоді, як уже згадувалося, канцелярія 2-ї МК була офіційно поділена на три експедиції, між якими розподілено справи реорганізованих гетьманських центральних установ. Перша експедиція стала вести справи КГА, друга — справи КМС та ГЛК, третя — справи ГВС²⁰⁶.

Таким чином, відповідно до реформи Сенату 1763—1764 рр. центральні органи гетьманату на правах департаментів були підпорядковані 2-й МК. Якщо поточні справи вирішувалися за згодою всіх членів присутності, то департаменти мали право видавати свої укази без санкції колегії, а вона могла зосередитися на вирішенні тих справ, з яких члени департаментів не могли прийти до взаємної згоди або при вирішенні яких виникли труднощі через недосконалість чинного законодавства.

Отже, протягом другої половини 60-х років Генеральна Військова Канцелярія була підпорядкована, а згодом поглинута 2-ю МК. Інші центральні установи гетьманату, зазнавши внутрішньої перебудови, потрапивши під адміністративний та прокурорський нагляд колегії та її прокурора, були перетворені на департаменти 2-ї МК — відгалуження російського імперського державного механізму. Таким чином, центральні установи, що входили до політичної системи гетьманату, перестали виступати репрезентантами української держави нового часу і були перетворені російськими властями на знаряддя асиміляційної політики імперії.

6. Політико-адміністративні заходи російських властей у ході асиміляції політичного життя Лівобережжя

У ході втілення в життя раціоналістичної доктрини в російських високопоставлених чиновників виникла впевненість у тому, що при налагодженому бюрократичному апараті можливо будь-яким чином реформувати державний і суспільний лад. Хоча місцеві установи України поки що не замінялися відповідними до російських зразків, але на їх діяльність впливали принципи централізації та уніфікації. Централізація місцевого адміністративно-судового механізму була необхідна для ефективного нагляду за його роботою.

За наказом 2-ї МК у вересні 1765 р. було встановлено єдину форму діловодства²⁰⁷. З листопада того ж року налагоджено нагляд за ретельним веденням документації²⁰⁸.

Порядок розгляду справ, винесення резолюцій в українських генеральних, а також місцевих установах знову регулювалися згідно з нормами петровського «генерального Регламенту или устава», знову відредагованого катерининськими урядовцями у 1765 р. Щоб актуалізувати вплив його норм на український адміністративний механізм, за рішенням колегії від 31 травня 1767 р. було наказано розіслати в усі «подсудные ей места, яко то в Суд Генеральный, в земские и гродские суда, в канцелярию Малороссийского скарба, в канцелярию Генеральной артиллерии, в Генеральную щетную комиссию, в полковые канцелярии и магистраты, в сотенные правления» копії так званих «зерцальных указов» від 17 квітня 1722 р. і 21 січня 1724 р. і «те указы во всех тех присутственных местах всегда иметь на столе, как оными ж указами повелено»²⁰⁹. Перший указ під загрозою великого штрафу застерігав «о хранении прав гражданских, о невершении дел против Регламентов»²¹⁰.

Крім того, для службовців 2-ї МК та перетворюваних в її департаменти центральних установ Гетьманату прокурор Семенов організував обов'язкові суботні чигання генерального регламенту з обов'язковою реєстрацією присутніх на них²¹¹.

У червні 1767 р. було уніфіковано подачу «доношений»²¹². 1768 р. запроваджено, згідно з указами Сенату, новий порядок ведення та збереження секретної документації²¹³. У перші роки роботи колегії було введено подачу щомісячних відомостей про вквашені та невіршені справи, явку на службу чиновників. Колегія слідкувала також за величиною штатів, відповідністю між посадою і чином²¹⁴, виконанням канцеляристами місцевих органів їх обов'язків, дотриманням ними канікулярних термі-

нів²¹⁵, щоб чиновники не перевищували своїх повноважень, старші чини не перекладали своїх обов'язків на молодших. МК налагодила нагляд за політичною лояльністю чиновників і службовців, збереженням ними державної таємниці²¹⁶.

За сенатським указом від 9 грудня 1769 р. колегія встановила контроль за оперативністю роботи адміністративних і судових установ. Її указом, відповідно до сенатського, було визначено термін вирішення справ: складних — протягом півтора місяця, простих — протягом тижня²¹⁷. Колегія слідкувала за дотриманням фінансової дисципліни і час від часу проводила ревізії. А з першої половини 1774 р. Сенат, згідно з надісланою до 2-ї МК формою, зобов'язав її надсилати кожні півроку інформацію про надходження і виграти коштів у КМС, комісарствах, полкових канцеляріях, полкових лічильних комісіях, наглядачами за коронними магистратами²¹⁸.

Певний вплив справив російський уряд і на діяльність місцевих судових установ Лівобережної України. Як вища судова установа 2-га МК сама і через ГВС слідкувала за налагодженням порядку в судочинстві. У 1765 р. видано указ про порядок подачі позовів та чолобитних²¹⁹ та указ про порядок судовиробництва у судах Лівобережної України, яким підтверджувалося проведення реформи, розпочатої Кирилом Розумовським, а також переглянуто порядок ведення судових справ²²⁰. Восени 1765 р. 2-а МК організувала збір «мнений» суддів з приводу встановлення найефективнішого порядку відшкодування невинним «проторов и убытков», завданих їм у ході слідства і суду. На основі аналізу численних пропозицій було встановлено нові правила відшкодування таких збитків²²¹. Протягом 1766 р. таким же чином було запроваджено новий порядок подачі апеляцій²²². У травні цього ж року указом Сенату і визначенням 2-ї МК судам було наказано подавати відомості прокурору про присутність членів суду на його засіданні²²³. В 1767 р. було переглянуто порядок ведення допитів у гродських і земських судах²²⁴, порядок ведення справ у гродських судах²²⁵. Колегія слідкувала за правомірністю заборони подачі апеляцій, за своєчасністю оголошення судами своїх рішень, видачею їх копій, строками та порядком подання апеляцій до Сенату²²⁶, порядком ведення допитів у гродських і земських судах²²⁷, щоб не передавалися з одного суду до іншого невіршені справи. 2-га МК, згідно з указом Сенату, карала місцевих судових адміністраторів за застосування катувань при допитах заарештованих²²⁸. Щоправда, це не означало, що в Україні російські власті виключили тортури з арсеналу засобів судового слідства. Справа полягала у тому, що це право монополізувала колегія²²⁹.

В розповсюдженій за наказом колегії копії «зерцального указа» від 21 січня 1724 р. містилася вимога дотримуватися «благочиния во всех судных местах судьями и подсудимыми и о наказании за беззачинство» та стягування штрафів за «брань и оскорбления». Встановлюючи механізм виявлення таких випадків, уряд вимагав про порушення доповідати прокурору, а той, що так не зробить чи промовчить, заслуговуватиме «равного осуждения»²³⁰.

Уніфікація діяльності українських органів здійснювалася повільно. Так, ще 29 квітня 1765 р. було вирішено в колегії та вищих установах розглядати справи за темами в певні дні тижня. Але ГВС і в березні 1772 р. продовжував розглядати їх по-старому, не реагуючи на вимоги прокурора Семенова²³¹. До 1781 р. видавалися укази конкретним адміністративним, судовим органам про порушення ними порядку чи форми діловодства, режиму роботи.

Питання про уніфікацію адміністративних та судових установ колишньої Гетьманщини тісно пов'язане з питанням про створення в Україні пошти. Після прибуття до Глухова Рум'янцев одразу ж вжив заходів для налагодження ефективного поштового зв'язку. Без цього було неможливо проводити активну асиміляційну політику, оперативну спілкуватися з столицею Росії з приводу назрілих питань і швидко вирішувати їх місцевою адміністрацією, забезпечувати зворотній зв'язок, необхідний для внесення коректив у хід реалізації намічених заходів та отримання інформації про їх наслідки. Не менш необхідною для ефективного управління і, тим більше, для очікуваних перетворень була наявність всеохоплюючої та об'єктивної інформації.

Тому поряд із збиранням колегією через центральні та місцеві установи різноманітних відомостей про Лівобережжя Рум'янцев організував проведення Генерального опису. На думку Д.І.Багалія, опис дав деякі практичні результати. Він відобразив тогочасні соціальні відносини в українському суспільстві²³². Разом з тим, Генеральний опис використовувався П.О.Рум'янцевим для реалізації таємної інструкції Катерини II²³³.

Ознайомившись з ідеями Монтеск'є про поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, російська імператриця та петербурзькі урядовці використовували факт «несобразимого смешения правления воинского с гражданским» як один з аргументів на користь нагальної необхідності здійснення «обрусения» України.

Проте не Катерина II виступила ініціатором розподілу влади в Україні. Цю справу розпочав останній гетьман Кирило Розумовський. Розпочата ним судова реформа мала привести до відокремлення судової від виконавчої влади, в той час як пропонуване розділення «воинского и гражданского правления»

було б лише розмежуванням компетенції між різними гілками виконавчої влади.

Після відставки гетьмана та скасування інституту гетьманства розподіл влади у межах судової реформи продовжила 2-га МК. Як зазначалося в її указі з приводу передачі сотенними правліннями в земські суди так званих «урядових книг», «за нынешним учреждением судов земских не надлежит сотенным правлениям вступать в то, что к ним не принадлежит»²³⁴. Зокрема, з липня 1765 до березня 1766 р. сотенні правління передали земським судам книги запису «купчих крепостей»²³⁵. Після скасування інституту гетьманства російські власті не були зацікавлені підтримувати високий ступінь незалежності полковників від українських центральних державних установ. Як зазначалося вище, діяльність полкових канцелярій проходила під прокурорським наглядом. 2-га МК стала слідкувати, щоб полковники вирішували справи не одноособово, а з участю полкових старшин.

У ході реалізації розпочатої К.Розумовським судової реформи 2-га МК у листопаді 1765 р. вилучила з компетенції полкових канцелярій вибори чиновників до підкоморських і земських судів, доручивши канцеляріям лише організацію виборів кандидатів²³⁶. Із запровадженням інституту предводительства організація названих виборів перейшла до компетенції предводителів шляхетства. На них покладалося також проведення виборів на всі інші постійні чи тимчасові виборні посади від шляхти і чиновництва. Так, у квітні 1768 р. 2-га МК наказала предводителю шляхетства Глухівського повіту підкоморому Василю Кочубею «за созванием жительствоющего в повете Глуховского шляхетства и чиновников выбрать на Шосткинский завод комиссара. Выбор представить в Малороссийскую коллегию к определению»²³⁷.

Ще більше були обмежені судові повноваження полковників. Вони залишалися лише головами гродських судів, що розглядали кримінальні справи. Всі інші, в першу чергу «челобитческие» і «межевые», перейшли до відання земських та підкоморських судів. Особливо суттєвим стало ослаблення влади полковника внаслідок вилучення з його компетенції межових справ. Їх вирішення зосередив у своїх руках підкоморій. Результатом реформи, продовженої 2-ю МК, стало виділення у полках нового центру влади, що відбулося за рахунок ослаблення влади полковника. Другою за впливовістю людиною став підкоморій. Намітилася чітка тенденція призначення підкоморіїв на вакантні полковницькі уряди, вони ж вважалися першими претендентами на виборну посаду предводителя місцевого шляхетства.

За допомогою створеного в ході виборної кампанії 1767 р. до комісії «по составлению нового Уложения» інституту предводительства російські власті, використовуючи 2-гу МК, зробили спробу реалізувати свій намір щодо розділення військової та адміністративної влади, яку в полках і сотнях продовжували зосереджувати у своїх руках козацько-старшинські адміністратори. 2-га МК надавала предводителям шляхетства певні постійні та тимчасові адміністративні доручення, наприклад, розслідувати справу про вимагання та отримання хабарів, укласти контракт з приводу утримання поштової станції. Їм доручалося також проводити облік дворянства у своїх виборчо-адміністративних одиницях і забезпечувати відповідною інформацією 2-гу МК, наглядати за порядком у ході ремонту доріг тощо. Проте до запровадження на Лівобережжі намісництв намір розділити військово та адміністративну гілки влади не був втілений у життя.

Протягом перших років функціонування 2-ї МК було видано низку указів, що стосувалися всього Лівобережжя і конкретних територіально-адміністративних органів, з приводу чіткого розмежування компетенції між адміністративними і судовими установами, між полковими і сотенними адміністраціями та магістратами, між земськими та гродськими судами. Із загальних указів назвемо видані 2-ю МК 2 липня 1765 р. «Про заборону земським судам розбирати справи між міщанами»²³⁸, 20 липня того ж року «Про заборону полковим і сотенним канцеляріям утверджувати купчі документи на магістратські землі»²³⁹, 28 квітня 1768 р. «Про належність громадянських розпоряджень до відома магістратів»²⁴⁰.

Особливо багато справ розглядала 2-га МК з питань владних взаємовідносин між старшинською адміністрацією та магістратами. З цією метою при колегії постійно функціонувала комісія «магистратских обид», яка виконувала роль арбітра між двома сторонами, найчастіше стосовно верховенства їхньої юрисдикції над тогочасними міськими «учреждениями», насамперед, ярмарком. Колегія змушена була постійно захищати магістрати від тиску з боку органів козацької адміністрації і вимагати, щоб вони «в сторонние и до них не принадлежащие управления впредь вступать не дерзали и тем препятствия и помешательства в произвождении дел и порядков гражданских не чинили и не вмешивались»²⁴¹. Проте, якщо на місцеві органи покладалися загальні обов'язки, наприклад, доставка провіанту діючій армії, встановлення контролю за продажем хліба у неврожайні роки, то козацькій адміністрації надавалося право здійснення контролю та підпорядкування магістратів своїй владі при виконанні покладених на них спільних завдань²⁴². Це, очевидно, поясню-

ється нерідко адміністративно-виконавською слабкістю магістрів. Для ілюстрації розповімо про ситуацію, що виникла 8 липня 1770 р. у Ніжині. Ніжинський словесний суд звернувся проemorією до магістрату, щоб той виконав його рішення про стягнення з грека Карамалія 3250 руб. боргу. Однак магістрат заявив, що в його розпорядженні немає жодної особи, а словесний суд все-таки має три чоловіки. Тому суд звернувся до колегії, щоб вона дозволила Ніжинській полковій канцелярії виділити необхідну команду для вилучення боргу, на що колегія дала схвальну відповідь²⁴³.

16 жовтня 1778 р. військова судова влада була виділена з компетенції ГВС. Йому залишено «колодницькі» і «тяжебні» справи, а військові перебрала на себе Військова судова комісія, яка розглядала справи української старшини згідно з нормами російського військового статуту. «Презусом» новоствореної комісії був призначений генеральний бунчужний Яків Тарнавський, засідателями — бунчукові товариші Степан Кулябка, Михайло Гамалія, Михайло Омелянович та військові товариші Андрій Кандиба, Андрій Лобода, Семен Єзучевський, аудитором — адвокат Данило Блаватський²⁴⁴.

Отже, здійснювані 2-ю МК заходи щодо розподілу військової і адміністративної влади не набули форми чітких адміністративно-політичних нововведень. Запровадження інституту предводителя шляхетства не призвело до перерозподілу владних повноважень, а лише доповнило розстановку політичних сил на місцях, що створилася в ході судової реформи. Всі інші заходи 2-ї МК були не чим іншим, як звичайним розмежуванням компетенцій.

Одним з своїх завдань російські власті вважали підпорядкування українського чиновництва. Адже ця окрема соціальна група мала набагато більшу свободу на державній службі, ніж російські «приказні люди». Будучи вихідцями з шляхетства, старшини, козацтва та духовенства, вони зберігали право звільнення від служби (чи переходу на іншу) за власним бажанням. Причому Сенат визнавав за ними це право²⁴⁵.

З іншого боку, внаслідок недостатнього контролю гетьманської влади в Україні на середину 60-х років існували можливості для зловживань при присвоєнні чинів і звань. Такою ж була ситуація і в справі винагороди чиновників за службу ранговими мастками. Як зазначав Рум'янцев, «мастків одному дістається надзвичайно багато, інший нічого не отримує; звідси лихоїмство і насильства над підлеглими»²⁴⁶. Таким чином, українське чиновництво і юридично, і економічно було набагато незалежнішим під російських властей, ніж російське. Крім того,

неконтрольоване привласнення рангових маєтків сприймалося російською короною як прямі матеріальні втрати.

Тому в 1766 р. було запроваджено нову урядову посаду — наглядача над вільними і ранговими маєтками. В тому ж році відбулися призначення на нові посади²⁴⁷. Канцелярія малоросійського скарбу отримала від 2-ї МК завдання скласти відомість як про вільні військові, так і рангові маєтності, що знаходилися у її віданні²⁴⁸. У 1767 р. така відомість уже була у 2-й МК²⁴⁹. Якщо відомість давала уявлення про ситуацію щодо використання рангових земель, то інформація новопризначених наглядачів змальовувала картину фактичного стану з привласненням маєтків²⁵⁰. У 1768 р. почала діяти комісія, яка розслідувала випадки привласнення рангових маєтків²⁵¹. У липні цього ж року 2-га МК затвердила заходи, які мали проводити наглядачі для унеможливлення захоплення рангових земель²⁵².

А у липні 1776 р. 2-га МК рапортувала Сенату «о возвращении в казенное ведомство расхищенных партикулярными людьми коронных имениях»²⁵³.

Налагодження чіткого контролю за наданням чинів українським чиновникам президент 2-ї МК розпочав одразу після прибуття до Глухова. Він переглянув всі підвищення по службі, проведені ГВК, в результаті чого багатьом канцеляристам було надано полкові, сотенні та інші українські чини²⁵⁴.

Наприкінці 1766 — на початку 1766 р. 2-га МК надіслала в полкові канцелярії указ про надання інформації за попередню службу старшин у разі підвищення їх в чинах²⁵⁵. У січні 1767 р. за поданням прокурора Семенова 2-га МК підготувала визначення про порядок надання чинів канцеляристам та старшинам²⁵⁶. Згідно з цим документом канцеляристи не могли отримати військового чину і перестрибнути протягом року двох і більше субординаційних сходинок, запропонувати свої кандидатури, крім представлених, за указами, на вільне штатне місце. Для одержання чину старшини повинні були подати на розгляд 2-ї МК атестат «о своем достоинстве». Ставилася також вимога подавати прохання, не пропускаючи нижніх інстанцій, бо вони повинні були забезпечити наступне просування прохання доданням до нього свого «мнения» і атестату²⁵⁷. Поряд із введенням суворого контролю Рум'янцев вважав своїм обов'язком справедливо задовольняти домагання українських старшин, канцелярських службовців щодо одержання винагород за віддану та ретельну службу²⁵⁸, створити впевненість, що кожен отримає за заслуги відповідну винагороду. Чиновникам та канцеляристам 2-ї МК та інших вищих установ Лівобережної

України Рум'янцев у 1766 р. призначив річну платню²⁵⁹, яка до 1776 р. досягла розмірів платні чиновників московських колегій та канцелярій²⁶⁰.

Для підпорядкування українського чиновництва (а воно від генеральних суддів до сільських отаманів, включаючи канцеляристів усіх рангів, принаймні з 1756 р., вважалося цивільною верствою) 20 грудня 1768 р. імператриця видала указ про переведення козацького війська на російський військовий статут. Його дія поширювалася й на чиновництво²⁶¹.

5 травня 1771 р. 2-га МК за пропозицією свого президента повідомила місцеві установи про дозвіл шляхетським дітям та «другого состояння людям», які мають бажання, вступати на військову службу. Дозвіл поширювався і на канцеляристів²⁶². Щоб правильно витлумачити слова документа «другого состояння людям», зазначимо, що 2-га МК слідувала за тим, щоб до адміністративного апарату не потрапляли посполиті²⁶³, а тим більше залежні²⁶⁴. Заборонено було також приймати на службу в «присутственные места» солдатських дітей²⁶⁵.

Процесу духовного підпорядкування українського чиновництва справі російської корони служив обряд прийняття присяги на вірність імператриці.

Всі ці заходи сприяли спрямуванню українського чиновництва на вірну та старанну службу і обмежували постійно існуючу в середовищі чиновництва тенденцію до зловживань. У нього формувалися страх втратити можливість стабільного просування по службі, а також впевненість у поступовому зростанні добробуту, підвищенні свого соціального рівня.

Не меншу увагу 2-га МК приділяла козацькій старшині. У досліджуваній період українські старшини всіляко прагнули досягти дворянського звання. За умов існування української автономії до цього їх стимулювало прагнення на рівних протистояти російським урядовцям. Після відставки гетьмана та позбавлення України політичної автономії старшини у нобілітації стали вбачати засіб закріпити за собою землі, які вони накопичили в основному за рахунок захоплення, насильницького скуповування козацьких і селянських наділів, утримання рангових володінь²⁶⁶. Закріплення землі означало і закріпачення селян, що проживали на ній.

Поки Україна зберігала автономію, російський уряд не сприяв соціальному утвердженню козацької старшини. «Прощение об уравнении чинов малороссийских с великороссийскими», вироблене у Глухові в 1763 р. і подане на розгляд т.зв. панінської комісії, залишилося без позитивної резолюції²⁶⁷. Але вже у 1767 р., як повідомляють документи «об избрании депутатов от

Малороссии для составления проекта нового Уложения», старшина отримала право обирати предводителів на тих же підставах, що і російське дворянство²⁶⁸, а в комісії по складанню проекту старшинські депутати користувались такими ж правами, що і депутати найвищого стану російської імперії.

Очевидно, цей перелом потрібно пов'язувати з подіями навколо відставки гетьмана. Як ми констатували, Катерина II очікувала досить серйозного протистояння старшини при ліквідації політичної автономії України і навіть не відкидала можливості збройних виступів.

Перемога поміркованих при підготовці остаточного варіанту тексту «Прошення малороссийского шляхетства», відсутність якихось дієвих форм протесту проти ліквідації гетьманства, очевидно, стали тими факторами, під впливом яких російський уряд змінив своє ставлення до прагнення козацької старшини мобілізуватися у якості дворянства, побачивши у ньому не ворожий російській короні соціально-політичний рух, а засіб нейтралізації і привернення на свою сторону українського старшинства.

У 1767 р. старшина отримала з рук цариці ще одну можливість стати на шлях зрівняння з російським дворянством. Нею став указ від 3 травня 1767 р. генерал-губернатору про те, щоб «доставить к определению в кадетский корпус и общество благородных девиц детей обоего пола из лучших малороссийских семей»²⁶⁹. Колегія на чолі з Рум'янцевим охоче видавала синам і дочкам старшини посвідчення про їх дворянське походження²⁷⁰.

На остаточне відмежування старшини від козаків було спрямовано також ряд адміністративних і політичних заходів 2-ї МК та її президента Рум'янцева. Так, у тому ж 1767 р. «малоросійський шеф» заборонив вибори сотенної старшини, які подекуди проводилися, хоча і мали формальний характер. З цього часу заміщення вакантних посад у сотенній адміністрації здійснювалося шляхом призначення. Згідно з новим порядком кандидатів у сотенну старшину обирали полкові канцелярії разом з сотниками і подавали їх кандидатури на затвердження Рум'янцеву²⁷¹.

Існував також інший шлях висування кандидатур. Окремі старшини, канцеляристи зверталися до Рум'янцева з проханням про нагородження їх шляхом присвоєння чину малоросійського сотника²⁷².

З ліквідацією виборності на сотенному рівні старшина не дуже сумувала. На той час вибори уже давно мали формальний характер, а 2-га МК, як видно з документів, йшла назустріч старшинам, які прагнули призначити своїх синів на сотенні

уряди²⁷³. Нарешті, в зв'язку із зневажливим ставленням властей до чинів, отриманих на виборах, старшинам, враховуючи їх прагнення до nobilitації, призначення малоросійського генерал-губернатора імпонувало навіть більше, ніж виборність. Малоросійські старшини також прагнули зрівнятися за табелем про ранги з російськими чинами, Щоб хоча б частково задовольнити це прагнення, «малоросійський шеф» протягом всього часу існування 2-ї МК часто подавав на розгляд Сенату клопотання про надання старшинам табельних чинів²⁷⁴. У листі до князя Вяземського від 3 травня 1774 р. Рум'янцев доводив, що надання малоросійському шляхетству «класів» є не тільки актом справедливості, але і розумної політики: при зрівнянні в правах старшини з великоросійськими чинами «табельные чины могут привязать их к России и вызвать патриотизм к общему отечеству»²⁷⁵.

Не менш важливим щодо nobilitації було отримання старшинами та членами їх сімей земельних пожалувань з рук російського імператора.

Малоросійський генерал-губернатор чітко це усвідомлював і просив малоросійським чиновникам «великороссийских чинов» «некоторых имений»²⁷⁶.

У роки функціонування 2-ї МК українські старшини, нарешті, були звільнені від постів²⁷⁷, хоча ще Петро I заборонив вимагати у них квартири.

Козацька старшина продовжувала утверджувати себе як провідна верства українського суспільства. На початку 60-х років XVIII ст. це знайшло вияв у відродженні земських судів згідно з судовою реформою Розумовського²⁷⁸. Але ця реформа була ще не завершена. Тому у червні-липні 1765 р. 2-га МК займалася справою «визначення функцій полкових канцелярій по розбору судових справ у зв'язку із запровадженням земських і городських судів»²⁷⁹.

У ході здійснення реформи колегія видавала і конкретні укази, спрямовані на реалізацію її окремих положень. Так, 20 серпня 1765 р. Миргородська полкова канцелярія отримала указ, згідно з яким сотенні правління полку мали передати урядові книги земським судам, як цього вимагав у свій час Розумовський²⁸⁰. Того ж місяця вийшов указ про визначення строків прийому скарг у земських судах. У жовтні того ж року був опублікований указ колегії про призначення земських чиновників із числа бунчукових і військових товаришів²⁸¹. У грудні 1765 р. полковим канцеляріям було заборонено проводити вибори до земських і підкоморських судів без участі всієї шляхти²⁸². У липні 1765 р. надіслано указ сотенним правлінням про передачу книг запису купчих актів земським судам²⁸³.

У березні 1766 р. 2-га МК уточнила коло обов'язків возних при судах²⁸⁴. У 1766 р. було запроваджено посаду адвокатів. Їх призначено при 2-й МК, ГВС та дещо пізніше — при КМС²⁸⁵. Їх обов'язком, як зазначалося у документі, був захист коронних інтересів. Не заборонялося адвокатам захищати і партикулярні інтереси. У березні 1767 р. при земських і гродських судах було призначено адвокатів для захисту інтересів козаків²⁸⁶.

Утвердженню козацької старшини як дворянства сприяло певною мірою і запровадження з 29 грудня 1768 р. для судочинства козацького війська російського військового статуту.

До речі, козацьких старшин судили за цим статутом і раніше. Так, у 1767 р. ГВС, розглядаючи справу учасників «Ніжинської історії», не міг скористатися українським правом, тому що в ньому «відповідного для того закону не знайшлося, щоб покарати зловмисних та впертих ослушників своєму генерал-губернатору». Тому були використані два укази Петра I та 24 і 28 пункти глави III військового статуту²⁸⁷. З офіційним його введенням в українську судову практику старшина не забарилася скористатися новими юридичними нормами. Вже 17 січня 1769 р. у рапорті Чернігівської полкової канцелярії стверджувалося, що «вміщений у книзі статут весь другий розділ, у якому визначений військових справ і судів порядок, давно вже залишений і в тутешній землі не вживаний». Посилаючись на розділ 4 артикул 54 Литовського статуту, яким дозволялося, внаслідок відсутності необхідної правової норми, «судити іншими християнськими правами», ніжинські полкові адміністратори, розглядаючи чергову справу, вирішили: оскільки вона стосується військових — двох сотників, «то і судити їх належить не за цивільними малоросійськими, а за військовими правами». Цікаво, що вирок все-таки пропонувався відповідно до українських норм: «три дні, від зорі до зорі, садовити на гармату»²⁸⁸. З 16 жовтня 1778 р. в Україні почала діяти окрема судова комісія, яка розглядала справи українських військових чинів на основі російських військових «устава, артикулов и процесса»²⁸⁹.

Ряд указів, розпоряджень, заходів російських властей був спрямований на утвердження старшин як кріпосників. Зокрема, у листопаді 1766 р. старшині було дозволено купувати вотчинні села²⁹⁰. У листопаді 1767 р. в Україні набув чинності указ Сенату про заборону селянам подавати чолобитні зі скаргами на поміщиків²⁹¹. 2-га МК організувала пошуки утікачів — залежних селян. Підставою для повернення їх до пана був аргумент, висунутий ще в універсалі К.Розумовського, який дозволяв перехід селян тільки за письмовим дозволом попереднього їх власника. Щоб захистити інтереси кріпосників, колегія карала

тих, хто приймав утікачів²⁴². У колезькій канцелярії були списки покріпачених, за якими пійманих втікачів повертали панам²⁴³. Колегія використовувала свої можливості для повернення селян-втікачів навіть з-за кордону²⁹⁴, а також займалася пошуками тих, хто знаходив притулок і волю в Україні²⁹⁵.

Остаточне перетворення українських старшин у кріпосників знайшло відображення у відомому указі від 3 травня 1783 р., який позбавив українське селянство права вільного переходу від одного власника до іншого.

Процес же нобілітації старшини у дворянство завершився в ході інкорпорації України Росією після видання указів про надання українському шляхетству прав російського дворянства і увінчався жалуваною грамотою 1785 р., що стосувалася і українського шляхетства.

Проте російським властям доводилося долати і певні прояви опозиційності. Останнє пожвавлення опозиційних настроїв в Україні мало місце у 1767 р. під час виборів депутатів до Комісії по складанню нового «Уложения». Імператрицю не дуже непокоїли прояви опозиційності, бо вони вже не могли дістати підтримку з боку державних інституцій. В листі до Рум'янцева, де Катерина II заспокоювала «малоросійського шефа» з приводу «препятствий» в Україні маніфесту від 14 грудня 1766 р. про вибори, вона зазначала, що не дуже стурбована наказами, які містили «умоначертания прежних времен, кои несомненно исчезнут, понеже ни вы, ни Я не дадим им никакого уважения тут (в комиссии)»²⁹⁶. Врахуємо і той факт, що імператриця практикувала організацію надсилання з місць чолобитних необхідного їй змісту²⁹⁷. Тому припускаємо, що Катерині II потрібні були в даній ситуації зразкові, на її погляд, накази з України, щоб мати законні підстави проводити там вигідну їй політику.

Російські власті всіляко заохочували прояви лояльності до них. До нас дійшов рапорт земського судді Сергія Дьоргуна, одного з трьох тодішніх секретарів 2-ї МК, про вибори депутатів від Глухова. Наказ, складений за його участю, імператриця назвала зразковим, «который всем делам и нуждам ... края откроет в будущей комиссии прямой вид»²⁹⁸.

Прояви ж опозиційності зустрічали імперський тиск. Він був спрямований проти старшинсько-шляхетської агітації, розгорнутої в середовищі міщан і козаків²⁹⁹. Щоб припинити таку агітацію, в усі полки і земські суди 2-га МК розіслала укази про припинення старшинами й канцеляристами всіляких тлумачень— вони не повинні з цього приводу «рассуждать», «а старались единственно, прямо исполняя все высочайшие установления, прилежать по должности звания своего в службе и в

делах полезных упражняются, а не в праздности и невежестве»³⁰⁰. Для полеміки з опонентами в ході виборів 2-гг МК у квітні 1767 р. дала доручення своїй канцелярії та архіваріусу негайно розшукати і підготувати довідки з усіх документів, починаючи з Березневих статей Б.Хмельницького, які б могли пояснити колишні державні справи і порядки, механізми проведення земських і військових справ, а також способи покріпачення³⁰¹.

Проявом державного тиску на вибори та складання наказів депутатам стало проведення виборів під контролем Рум'янцева, членів 2-ї МК, вищих чиновників з її канцелярії та департаментів³⁰², призначення перевиборів із задалегідь заготовленими лояльними наказами, арештами неслухняних, процесами над ними. Факти непокірності, незважаючи на їх ігнорування Катериною II, не залишалися непоміченими Рум'янцевим та 2-ю МК³⁰³. Над учасниками перевиборів, проведених всупереч волі генерал-губернатора ніжинськими та батуринськими старшинами, було вчинено суд, який виніс суворі вироки³⁰⁴. Щоправда, через деякий час Катерина II повернула покараним чини та посади.

Сукупність заохочень, суворих вироків та їх пом'якшення імператрицею, очевидно, мали на мсті продемонструвати козацькій старшині вигідність співробітництва з самодержавством.

Однак пильний нагляд за політичним волевиявленням українського шляхетства продовжувався і в наступні роки. Вибори предводителів шляхетства (їх дозволено було обирати кожних 2 роки, починаючи з 1767 р.) завжди проходили за присутності членів 2-ї МК та її департаментів. У ході виборів вони слідкували за дотриманням усіх процесуальних формальностей, визначених маніфестом від 14 грудня 1766 р., а також за недопущенням «шумов и непристойностей». Якщо ж це все-таки траплялося, то негайно готувався рапорт для 2-ї МК³⁰³. Встановленню контролю за політичним життям шляхетства сприяв також порядок визначення напрямів діяльності новообраного предводителя на виборний строк, які ґрунтувалися не на наказах його виборців, а були сформульовані в урочисто врученому йому зразку повноважень, надрукованому в Сенаті³⁰⁶.

Одним з важливих напрямів політико-адміністративної діяльності 2-ї МК стало регулювання відносин між українським населенням та російською армією. Взаємини між розквартированими в Україні російськими полками та місцевим населенням у період функціонування 2-ї МК не дуже змінилися порівняно з роками, які описав В.Барвінський. Справа, щоправда, не доходила до сутічок, як це мало місце у 1759—1760 рр. в деяких місцевостях Лубенського та Миргородського полків з військовими розквартированого там Македонського гусарського полку⁰⁷. Але,

як зазначав на початку 1776 р. у своєму «предложеніи» П.О.Рум'янцева, «дошло мне к сведению, что между квартирующими в Малой России воинскими людьми и обывателями нередко происходят ссоры и драки, даже и до смертноубийства, невзирая на учинение мною в прошлых 1768 и 1775 годах довольные предписания, охраняющие обывателей от утеснения и обид и наказующие их иметь с квартирующими дружелюбное согласие, ничем не отменное, как с своими общежителами, но, видимо, что сие в самой точности не исполняется». Одночасно «малоросійський шеф» повідомляв колегію, що розіслав ордери «всем военным командам о нечинении отнюдь жителям никаких утеснений и обид, довольствуясь единственно выгодами по законам дозволенными, под опасением строгого с противящимися сему поступления по военному уставу»³⁰⁸.

Тому 15 лютого 1776 р., виконуючи вказівку Рум'янцева, 2-га МК наказала розповсюдити свій указ «О имении обывателям с квартирующими в них военнослужащими дружелюбия и ласкового обхождения», в якому вимагалось, «дабы от сего времени навсегда обыватели, а паче хозяева положения по установлениям для квартирующих военных людей снабдение чинили беспрекословно и всячески уклонялись от грубости и неблагопристойностей, но во место того хранили во всех случаях дружелюбие и ласковое обхождение с таким притверждением, что, кто отважится поступить в малейшем противно тому, такой неминуемо будет судим по всей строгости законов, как презирающий оные»³⁰⁹.

Для публікації цих указів були вагомі підстави. У березні 1766 р. в 2-й МК розглядалася справа про вбивство солдата 5-го Київського батальйону мешканцями слобідки Києво-Печерської Лаври³¹⁰, у липні 1775 р. — справа про вбивство чотирьох карабінерів і побиття корнета Псковського карабінерного полку Назаринова жителями м.Коропа³¹¹.

Взаємини між українськими старшинами та російськими офіцерами також були напруженими. Спілкування між ними досить часто закінчувалося взаємними образами і побоями. Як свідчать документи фонду 2-ї МК, російська сторона відзначалася побоями, українська — завданням образ.

Побої, образи, вбивства були результатом насильств, здирств, що чинилися російськими військовими. Тому після отримання указу з вимогою виявляти «дружелюбство» Лубенська полкова канцелярія рапортувала колегії: «Хоча полку обиватели з військовослужбовцями дружелюбну згоду, як зі своїми співжителями, мають, але всілякі сварки і бійки від цих постояльців чиняться»³¹².

Незадоволення українців викликали й «консистентські дачі» на утримання розквартированих в Україні російських військ — 6 полків та глухівського гарнізону.

Населення України мало в період невідкладних сільськогосподарських робіт власним транспортом доставити натуральні податки (порціони та раціони), що створювало для нього додаткові труднощі. Натуральні та грошові побори стягувалися кожних 3 місяці. Їх форма визначалася російськими військовими незадовго до часу поставки або й в ході неї³¹³. Тому селянам нерідко доводилося негайно збувати сільськогосподарські продукти за низькими цінами або ж навпаки, купувати їх втридорога.

Російські постачальники збагачувалися, використовуючи ринкову кон'юнктуру, за рахунок українського селянства. Селян і козаків нерідко оббирали шляхом завищення вартості «консистентських дач». Наприклад, у березні 1765 р. Шаповалівській сотні Ніжинського полку за 176 з долями раціонів за табельною ціною потрібно було заплатити 159 руб. 20 1/4 коп. Постачальник Самарського гусарського полку Єлисей Краснобродський взяв 153 руб., зарахувавши їх за 51 раціон, оцінивши кожний в 3 руб.³¹⁴

Практикувався й інший варіант пограбування. Як повідомлялося з Батуринського сотенного правління, в Самарський гусарський полк тієї ж весни було відправлено 191 віз сіна та понад 30 парокінних возів вівса. У м.Острі цей фураж було прийнято «не на указную меру, но на свою партикулярную». В результаті вівса було забрано на раціон майже вдвоє вище за норму, а сіна — «далеко во сколько крат больше». Причому сіна було взято тільки 49 возів з 191. Тому змушені були обивателі недешево ними куплене сіно продати за безцінь³¹⁵.

Щоб пом'якшити напружені взаємини, Рум'янцев 9 вересня 1765 р. запропонував 2-й МК збирати з кожної хати замість провіанту і фуражу 1 руб. 2 коп. на рік³¹⁶.

Селяни та козаки, враховуючи своє економічне становище, яке вони визначали «по пропорції ґрунтів», сплачували різні суми³¹⁷. Гроші збиралися щоквартально і витрачалися на постачання армії та утримання 2-ї МК.

У кожному повіті була створена нова посада — виборного комісара, який мав збирати доходи, а також з допомогою військ, що проходили через повіт, захищав населення від образ та утисків³¹⁸.

Український народ особливо зазнавав поневірянь під час воєн, які вела Росія на півдні та заході. Мирне населення Лівобережжя залучалося до проведення фортифікаційних та осадних робіт³¹⁹, організації переправ військ через водні пере-

шкоди на шляху просування до місць ведення бойових дій³²⁰, поставки діючій армії провіанту і фуражу³²¹, участі у бойових операціях та передислокаціях як погонщики³²². З населення України збирався провіант³²³, шанцевий інвентар³²⁴, його мобілізували для заготівлі будівельних матеріалів і дров³²³.

Особливо важко було жителям помешкань, розташованих поблизу великих трактів. Вони змушені були утримувати і доглядати мобілізовану для військових потреб робочу худобу³²⁶, виділяти свою худобу та необхідну кількість підвод «в случае следования тяжестей»³²⁷.

Українці косили сіно для діючої армії як у районі бойових дій³²⁸, так і в українських полках³²⁹, заготовляли провіант, наприклад, сухарі³³⁰.

Не менше турбот лягало на плечі населення і в післявоєнний час, коли потрібно було розквартирувати війська, що поверталися з походів³³¹.

Після першої російсько-турецької війни російські власті прагнули пом'якшити завдані нею збитки. З жовтня 1769 р. 2-га МК представляла Рум'янцеву відомості про кількість волів і возів, взятих для 1-ї та 2-ї армій у козаків, міщан і посполитих з відміткою про виплачування їм грошей³³². У грудні 1769 р., щоб запобігти зловживанням, колегія поставила вимогу перед полковими канцеляріями надавати при полкових відомостях копії квитанцій, виданих мешканцям за поставку волів та возів³³³. Виплата грошей здійснювалася через полкові канцелярії та повітові комісарства, яким, відповідно до отриманих відомостей, колегія видавала прошнуровані книги для здійснення розрахунків з населенням. Потім книги поверталися для перевірки до Глухова³³⁴. В разі невиплати грошей уповноважених притягували до судової відповідальності. Зміст покарання, як правило, полягав у вимозі розрахуватися з власних коштів³³⁵. Видача грошей з КМС проводилася досить часто. Про це свідчило звернення 2-ї МК до її члена Козельського, «щоб він для виїмки на сплату обивателям за воли і фури з казни суми ходив до льохів і після виїму суми прикладав би свою печатку»³³⁶. Крім плати за воли і фури, платили за використання коней для офіцерів³³⁷, за провіант і фураж³³⁸, доставку вантажів у діючу армію³³⁹. Зокрема, за рапортом гадяцького полкового обозного колегія наказала виплатити «за воли, фури і на прокорм волів»³⁴⁰, а також дозволила підготувати іменні списки для компенсації за «инструменты, веревки и деготь»³⁴¹. З приводу інших виплат інформація не збереглася. Очевидно, праця на будівництві фортифікаційних споруд, заготівлі фуражу, виготовленні провіанту тощо не оплачувалася.

Незважаючи на спроби Рум'янцева та 2-ї МК пом'якшити взаємини між господарями та постояльцями, зловживання тривали. Внаслідок цього у політичній свідомості українського народу утвердилася думка про презумпцію сили над правом. Як вважав Д.Міллер, «безнаказанно в течение десятилетий проявляемое неуважение к правам туземцев не могло не повести к утрате и самими туземцами чувства законности... Торжествовало не право, а сила. Удивительно ли, что в конце концов сила стала вызывать к себе гораздо большее уважение, чем право? Идеал нрава был подменен идеалом силы. К нему, к этому новому идеалу, и потянулись все, кому это позволяли условия жизни»³⁴².

Об'єктом пильної уваги 2-ї МК було також українське рядове козацтво. У катерининські дні воно поступово втратило роль політично вагової та економічно сильної верстви, на яку опиралася українська держава, як, власне, будь-яка держава нового часу опиралася на свої середні верстви. Козацтво втратило політичну вагу, насамперед, внаслідок ослаблення свого становища господарів. Це відбувалося через утиски старшин, що скуповували козацькі ґрунти, незважаючи на заборону російського уряду, та «гвалтовно відбирали землі». З іншого боку, хоча російський уряд і потребував збереження козацтва, він певним чином стимулював занепад козацьких господарств, змушуючи їх виконувати постоеву і підводну повинності, або посилаючи на різні земляні роботи. З 1765 р. козаки, як і міщани та посполиті були обкладені «рубльовим збором», хоча раніше поставляли лише половину «порціонів і раціонів» порівняно з селянами (але й це було порушенням їхніх вольностей). Економічний тиск з боку старшин та російського уряду став причиною того, що в середині 60-х років XVIII ст. козацтво було неспроможне виставити 10 тис. чол.³⁴³

Занепокоєне своїм економічним становищем, козацтво дедалі менше приділяло уваги політичним та соціальним питанням і все більше ідеалізувало власне минуле. У 1767 р. старшина просила імператрицю, «щоб їм було підтверджено дворянську гідність і честь, щоб вони в тому у вольності козацькій користувались і перебували непорушно»³⁴⁴. Загальні декларації про повернення старовини ні в одному з козацьких наказів не були забезпечені розробкою конкретних механізмів, способів і засобів їх реалізації³⁴⁵.

Щоб остаточно нейтралізувати українське козацтво, російський уряд після ліквідації гетьманства здійснив ряд кроків для прийняття козаків на регулярну військову службу. Вже у 1768 р. за наказом Рум'янцева було ліквідовано принцип комплекту-

вання козацького війська від козацьких дворів³⁴⁶. Це означало, що колегія не визнавала за членами сімей козаків козацьких прав, фактично самого існування козацтва. Відмовляючись визнавати козацтво як певну соціальну верству, Рум'янцев та члени 2-ї МК намагалися переконати його в тому, що козацькими правами мають користуватися лише ті, хто служить у козацькому війську. 2-га МК проводила нові козацькі набори у полках, де їх не вистачало (хоча козацьких сімей було достатньо), а ті господарства, які не бажали чи не могли виставити козака або підпомічника, переводилися нею «в мужики под ведомством скарбовой малороссийской канцелярии»³⁴⁷.

Нейтралізація козацтва як суб'єкта української політики завершилася з початком першої катерининської російсько-турецької війни. 20 грудня 1768 р. імператриця видала указ про переведення лівобережного козацтва на військовий статут. Це означало, що «в исправлении должностей военной службы» козацтво підпорядковувалося російським юридичним нормам. У жовтні 1769 р. 2-а МК наказала усім полковим канцеляріям збирати козаків у сотенні центри щонеділі для прослуховування, витлумачення статуту. Така робота проводилася і з козаками, яких збирали у команди для військових та інших потреб³⁴⁸.

В указі імператриці зазначалося, що в цивільних справах козаки мають керуватися нормами Литовського статуту. Але, коли вони виявляли хоча б найменшу ініціативу самоврядного спрямування, одразу ж щодо них застосовувалися норми російського військового статуту.

Наприклад, 1781 р. в Шаповалівській сотні Ніжинського полку підпомічник Василь Обтовець з товаришами Тимофієм та Григорієм Коротенками, Іваном Ласуном організували написання спільної чолобитної. Щоб подати її до 2-ї МК, вони зібрали з виборних та підпомічників по п'ять копійок. За це козаків судили згідно з артикулом 133 глави 17 військового статуту, в якому зазначалося, що «всі непристойні підозрілі сходьбища і зібрання військових людей, хоча б для рад яких-небудь (хоча і не для зла) або для чолобиття, щоб спільну чолобитну писати, через що смута або бунт може статися». Тому Ніжинська полкова канцелярія вирішила: «через цей артикул повинно бути надто заборонено, якщо із рядових хто у цій справі порушник». Вирок гласив: за самовільну відлучку до Глухова, за збирання по 5 коп. для написання спільної чолобитної, за «грабування» незгодних Обтовця, в силу вказаних артикулів, «позбавити живота або, за рішенням Сенату, заслати в заслання». Інших учасників покарати «без пощади нагайками»³⁴⁴.

Відтоді як російський уряд у своїй асимілятивній політиці вирішив використовувати старшину він перестав розігравати проти неї соціальну карту.

Намагаючись не допустити небезпечної соціальної напруженості, російські власті прагнули продемонструвати, що захищають від утисків старшини представників інших станів. Катерина II у листах до Рум'янцева за 1767 р. навіть вела мову про публікацію в Україні відповідного змісту іменного листа³⁵⁰. У Глухові після відставки гетьмана під егідою 2-ї МК продовжувала роботу постійна комісія «козачих образ», очолювана генеральним осавулом Скоропадським та генеральним бунчужним Тарнавським³⁵¹. За допомогою комісії 2-га МК слідувала, щоб старшини не обтяжували козаків повинностями, не завдавали їм побоїв, не вимагали хабарів, не використовували на приватних роботах тощо. За подібні зловживання старшин штрафували, позбавляли урядів, зобов'язували відшкодовувати збитки. У 1767 р. при земських і гродських судах було запроваджено посаду адвокатів з метою захисту козаків від образ³⁵².

Однак старшина ігнорувала укази російських властей про заборону насильницького загарбання нею земель козаків та селян. Уже 19 серпня 1765 р. колегія наказала повторити публікацію відповідного указу ГVK від 24 січня 1752 р., вказавши, що порушники будуть каратися не лише «по силе малороссийского права», але «и не избежат такого наказания, которое оным в закон Ея И.В. установлено». Слідкувати за виконанням указу колегія доручила сотникам і полковникам. Укази подібного змісту видавалися у 1771, 1777, 1778, двічі у 1779 рр., але уже 31 грудня 1779 р. Рум'янцев під впливом нових «гвалтів» у Стародубському полку дійшов висновку, що «самовольства» продовжувалися, а сотенна і полкова адміністрація залишалися безсилами³⁵³. До заснування намісництв «гвалти» не припинялися, і у 1781 р. Рум'янцеву знову довелося звертатися до 2-ї МК з пропозицією в разі виникнення «самовольств» чинити за визначеним раніше порядком³⁵⁴.

Як бачимо, ні Рум'янцев, ні 2-га МК не зуміли захистити народні маси від «маленьких тиранів». Причина невдач, очевидно, полягала в тому, що і Рум'янцев, і члени колегії, наочичуючи земельні багатства, за висловом О.Лазаревського, «іноді дозволяли собі дії, не сумісні з їхнім суспільним становищем». А в цілому в Україні відбувався процес формування нового стану, його економічних підвалин, і цьому не міг перешкодити ніхто.

Після ліквідації політичної автономії Гетьманщини в межах України залишилося ще одне «противоборствующее политическое сонмище», як назвала Запорозьку Січ Катерина II у

маніфесті про її зруйнування. Згідно з принципами асиміляційної політики стосовно Лівобережної України до 1775 р. зусилля російського уряду спрямовувалися на обмеження її політичної автономії, території, нарощування навколо неї військового потенціалу, ізоляцію її від колишньої Гетьманщини, на контроль за її відносинами з іншими країнами.

У період існування Нової Січі обмеження політичної автономії здійснювалося шляхом втручання у внутрішні справи Запорожжя. Російські власті домагалися, в першу чергу, знищення військової ради та ліквідації інституту виборності старшин³⁵⁵. Імперія не визнавала за Січчю права екстериторіальності. Низові землі віддавалися для заселення іноземними колоністами, окраїнні території приєднувалися до новостворених провінцій, передавалися війську Донському. Причому відбиралися насамперед кращі угіддя та ліси. На землях, що належали Січі, розміщувалися військові загоны, на кордонах будувалися нові укріплення. Все це служило силовими гарантими втручання імператорського двору в справи Запорожжя. Важелем тиску на Січ була і її господарська залежність від імперії. Спроби провести широку колонізацію і налагодити виробництво необхідної для Січі сільськогосподарської продукції зустрічали протидію російських властей. Оскільки колонізація здійснювалася переважно за рахунок втікачів (їх, незважаючи на заборони, Кіш до 1775 р. встиг поселити на своїх землях близько 50 тис), уряд кріпосників, природно, цьому перешкодив. Але у господарській активності Запорозького Коша Катерина II помітила й політичний аспект. «Заводя собственное хлебопашество, — писала вона, — разторгали они тем самое основание зависимости их от престола Нашего и помышляли, конечно, составить из себя посреди отечества область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением в надежде, что склонность к развратной жизни, и к грабежу будет при внутреннем изобилии беспрестанно обновлять и умножать их число»³⁵⁶.

Проводячи курс на ізоляцію Запорожжя від інших українських земель, російські власті завжди, особливо в останні роки існування Січі, коли там проходила активна колонізація незайманих територій, вимагали від Коша не приймати на поселення «малороссийских людей» і, тим більше, не видавати у паланках їм паспортів³⁵⁷. Разом з тим 2-га МК заборонила самовільний виїзд козаків із Запорожжя³⁵⁸. Вона вела ретельний облік городових козаків, які були приписані до Запорожжя, а також тих, які вийшли із Січі, одружилися і жили в колишній Гетьманщині³⁵⁴.

До останніх днів існування Січі здійснювався нагляд за її зовнішньополітичними стосунками, навіть симпатіями запорожців. Так, 23 березня 1775 р. у листі до Рум'янцева Катерина II наказала зобов'язати генерал-поручика князя Прозоровського слідувати, чи не підтримують козаки стосунків з татарами³⁶⁰.

Чинячи значний тиск на Січ, царський уряд намагався разом з тим не допускати загострення відносин з нею. На це звертала увагу Рум'янцева і Катерина II, призначаючи його малоросійським генерал-губернатором.

«Малоросійському шефу» не довелося довго чекати моменту реалізації цієї вказівки. У ході виборної кампанії 1767 р. Рум'янцев надіслав до Коша Війська Низового Запорозького ордер, яким наказав обрати від Січі лише одного депутата. Коли ж Запорозжя запротестувало, він був змушений заспокоювати низове товариство, стверджуючи, що запропонував обрати одного депутата, щоб не переобтяжувати низове козацтво виборами, але якщо останнє з цим не погодилося, то дозволить обрати ще одного або двох³⁶¹.

Новий крок у справі посилення політичного тиску на Запорозжя було здійснено у 1764 р. Після скасування посади гетьмана Запорозжя було передане з відання КЗС до 2-ї МК, що означало³⁶² пониження його політичного статусу. Відтоді президент колегії Рум'янцев звертався до Коша та кошового отамана з ордерами і таким чином втручався у внутрішні справи Запорозжя. Зокрема, у травні 1767 р. генерал-губернатор надіслав ордер «атаману кошовому Сечи Запорозької Калнышевському с військовою старшиною» з «пропозицією» покарати запорожців, які нападали на землі колоністів, поселених російським урядом на січових територіях. Причому він вимагав надіслати до 2-ї МК рапорт з копіями вироків для його пересилання до Сенату³⁶³.

Отримавши права вищої інстанції над Запорозжям, 2-га МК продовжувала нехтувати його право на самоуправління, збільшувала військові та інші повинності, вимагала видачі втікачів, посилювала на Січі урядові залоги й засновувала нові укріплення³⁶⁴.

Відносини між Січчю та 2-ю МК запорожці характеризували в наказах своїм депутатам у 1767 р. так: «Уже до того дошло, что тое Малороссийское правительство ордерует и предлагает в войске нибы подчиненную себе команду, в чем войско, узная себе немалую обиду, под оным правительством быть не желает». Звільнення від образливої зверхності 2-ї МК Кіш вбачав у поверненні Запорозжя в підпорядкування КЗС³⁶⁵.

Ослаблювана політичним та військовим тиском, ущемлювана територіально, Запорозька Січ все-таки залишалася достатньо

сильною, щоб з її словом, найчастіше у формі скарг, російський уряд змушений рахуватися, хоча б паліативно. Так було до російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Війна ж настільки ослабила Запорозжя і створила навколо нього таку військово-стратегічну ситуацію, що царизм наважився зруйнувати Січ без серйозних для нього наслідків.

В той час як запорозьке військо виділило для діючої армії близько 11 тис. козаків, які брали участь у воєнних діях³⁶⁶, а на запорозьке населення ліг тягар утримання царських військ, які проходили або розташовувалися у Запорозжжі, російський уряд зайнявся будівництвом на півдні Запорозжя системи укріплень — Нової Дніпровської лінії. Указ про її заснування було видано 10 травня 1770 р., а вже 13 липня 1770 р. один з паланкових старшин повідомляв кошовому: «За степи вам обявляють: действительно началась линия новая делатись по Самари, 3000 человек Воронежской губернии пригнаны и уже редуты и землянки, где по плану назначено быть крепостям, делают... и нашим степам, как видно, вечная память. Проспали...»³⁶⁷

З будівництвом лінії, яка замикала кліщі навколо Запорозжя, змінився і тон російських урядовців у спілкуванні із запорозжцями. Тепер у разі протидії цьому будівництву вони погрожували застосуванням жорстоких репресій. Так, передбачаючи можливість виникнення сутичок із запорозькими козаками з приводу заснування пікетів, граф Остерман у листі від 24 серпня 1770 р. застерігав Кіш, що він видав наказ про необхідність нові укріплення «от набегов гайдамацких защищать и к разорению отнюдь никого не допускать, поступая с таковыми подобно как с гайдамаками»³⁶⁸

Майже як у завойованому краї поводитися в Запорозжжі російські офіцери та унтери. Реляцією Коша від 24 серпня 1770 р. графу Остерману повідомлялося, що вони, «чина меж себя разъезди, проезжающих трактами задерживают, грабят, в обывателей скот отнимают, пашни на пне бьют, травы и всякие войск угодия пустошат»³⁶⁴.

Маючи за спиною залози Нової Дніпровської лінії, російські та українські поміщики стали захоплювати запорозькі землі у Самарській та Кальміуській паланках. До того ж, «людей привлащают к себе в подданство, в случай и насильственной рукою»³⁷⁰.

Щоб забезпечити лояльність заможного козацтва та старшин, 2-га МК надавала їм малоросійські чини, адміністративні посади ще задовго до зруйнування Січі³⁷¹.

Прагнучи зменшити незадоволення ліквідацією Запорозької Січі, Катерина II включила до тексту маніфесту про її зруйну-

вання дозвів усім козакам повернутися з Січі на батьківщину, а всім охочим — поселитися назавжди на Запорозжжі з одержанням земельних ділянок. Всім старшинам, «кой служили порядочно и имеют одобрения от наших военных начальников», Катерина II пообіцяла надати відповідні їх знанням чини та посади. Як свідчать архівні матеріали, ця обіцянка імператриці 2-ю МК виконувалася.

Таким чином, є підстави стверджувати, що в ході ліквідації Запорозжжя Катерина II отримала змогу пересвідчитися в дієвості, ефективності та безпечності обраних нею принципів і засобів асиміляційної та інкорпораційної політики щодо України.

Адміністративно-політичні заходи 2-ї МК у процесі асиміляції політичного життя Лівобережжя спрямовувалися на уніфікацію роботи місцевого адміністративного, судового механізму, налагодження контролю за місцевими органами влади, обмеження влади полковників, полкових канцелярій, прийняття українським чиновництвом, старшиною імперських політичних цінностей, на придушення будь-яких потягів до опозиційності, нейтралізацію козацтва як суб'єкта політичного життя, пом'якшення напруження між розквартированими в Україні військами та населенням, на недопущення загострення соціальної напруги. Асимілюючи суспільно-політичне життя Гетьманщини, царський уряд намагався ізолювати її від політичних імпульсів, що надходили із Запорозької Січі. У ході підготовки до ліквідації Запорозької Січі Катерина II отримала можливість набутти достатній політичний досвід, який викристалала під час остаточної інкорпорації колишньої Гетьманщини.

7. Інкorporація колишньої Гетьманщини

Акту інкорпорації Лівобережної України передувала значна, підготовча робота. 15 травня 1779 р. губернатором Малоросії і членом 2-ї МК було призначено генерал-поручика Андрія Милорадовича³⁷². Запровадження цієї посади, очевидно, було потрібне для того, щоб звільнити Рум'янцева від управління Лівобережною Україною та виконання великого обсягу технічної роботи по складанню необхідного для інкорпорації нового опису краю. Завдяки цьому досвідчений адміністратор зміг зосередитися на створенні намісництв, зокрема Харківського та Курського³⁷³. У червні 1779 р. «малоросійський шеф» отримав від імператриці наказ розпочати підготовку до відкриття в Україні установ за зразком російських губерній. Тому уже 3 липня Рум'янцев наказав Милорадовичу створити особливу комісію

для збирання необхідної інформації (очевидно, вона була організована на основі створеної у 1778 р. комісії про зрівняння полків)³⁷⁴. А щоб Милорадович краще ознайомився з станом справ, Рум'янцев зобов'язав його особисто об'їхати Україну, «оглянути в ній міста, містечка, села» і всілякі поселення і зробити свої замітки у розмірковуванні над фізичним і моральним їх становищем»³⁷⁵.

16 вересня 1780 р. імператриця наказала обміркувати на місці шляхи якнайзручнішого поділу України на три губернії, а кожної з них — на округи або повіти, вказавши губернські і повітові міста, щоб наступного, 1781 р. можна було запровадити в Україні поділення від 7 листопада 1775 р. про губернії³⁷⁶.

Як бачимо, Катерина II поспішала створити намісництва. Вона кілька разів призначала і переносила термін їх урочистого відкриття. Але це стало можливим тільки після того, як комісія Милорадовича закінчила роботу і надіслала відповідну інформацію до центру³⁷⁷.

Хоча Катерина II стала виявляти дивну нестриманість, успіх розчленування колишнього Гетьманату і включення Лівобережжя як окремих намісництв до складу імперії був забезпечений. На думку О.М.Лазаревського, гарантією цього стало те, що за 17 років Рум'янцев встиг «маленьких тиранів приручити благами світу цього — шляхетством і чинами»³⁷⁸.

Не сумнівався в успіху і «малоросійський шеф». У донесенні Катерині II від 27 серпня 1781 р. він гордо заявляв, що «древність не залишила тут ніяких слідів, яким чином Малоросія керована була»³⁷⁹.

16 вересня 1781 р. Рум'янцеву було доручено потурбуватися про відкриття в Україні трьох намісництв³⁸⁰. І 9, 19, 27 січня 1782 р. були урочисто відкриті, відповідно, Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. У підготовці урочистостей з цієї нагоди брала участь сама імператриця. Для освячення актів відкриття намісництв вона залучила вищих церковних ієрархів. Так, при відкритті Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв «молитвами предводительствовать» було доручено чернігівському єпископу Феоділу³⁸¹.

Як повідомляли у «обстоятельных описаниях» «Московские ведомости», сценарії урочистого відкриття намісництв передбачали кількадевні торжества, що включали зустрічі малоросійського генерал-губернатора з новим чиновництвом та дворянством і широкі публічні заходи.

Після прибуття до адміністративного центру намісництва Рум'янцев зустрічався з чиновницьким корпусом та дворянством. «Правитель» намісництва представляв «Государеву наместнику

всех членов Присутственных мест... и определенных во вновь учреждаемое наместничество, так же прежних уездных дворянства предводителей с собравшимся дворянством».

Напередодні у місті «при звуке труб и литавр» оголошувалося про відкриття намісництва: «От Государева наместника возвещается всем и каждому особо, что за утра имеет быть... по Всевысочайшему Е.И.В. учреждению торжественное открытие новой губернии с восклицанием: "Виват Великая Екатерина!"».

Офіційні святкування відкривалися «101 выстрелом из пушек и чрез целый час игранием на трубах на разных публичных местах». Їх продовжували церковна літургія, читання з амвона імператорського маніфесту від 7 листопада 1775 р., черговий салют, приведення до присяги голів палат намісницьких установ, відправа «благодарственного с коленопреклонением молебна», хресний хід під акомпанемент «пушечной пальбы и колокольного звона» до збудованих приміщень намісницьких правлінь, освячення їх святою водою, вітальна промова та підписання Рум'янцевим протоколу ходу торжеств, який урочисто клали в срібний ковчег поряд з іменним указом імператриці про відкриття намісництва, новий салют і музика.

Після офіційних церемоній генерал-губернатор запрошував усіх духовних, «также и почтеннейших светских особ» на бенкет, який супроводжувала гарматна стрілянина та «инструментальная музыка». «А в продолжении вышеписанного времени пред домом государева наместника выставлены были для народа три быка, наполненные довольным количеством всякого рода птиц, а вокруг оного поставлены были чаны с вином и пивом, к которым по данному из пушек сигналу весь народ был допущен». Увечері урочистості завершувалися «зажжением великолепной иллюминации и с цветением во всех местах города публичных и частных домов».

В наступні дні у намісницькому центрі відбувалися вибори повітових дворянських предводителів, вибори на повітові адміністративні та судові посади, представлення правителями намісництв Рум'янцеву обраних дворянських предводителів, повітових суддів, земських ісправників, засідателів та урочистий їх від'їзд на місце. Всі ці заходи супроводжувалися салютами, музикою, ілюмінаціями³⁸².

Заради об'єктивності відтворення суспільно-політичних настроїв того періоду ми, звичайно, не можемо обмежитися інформацією лише «Московских ведомостей». Хоча більшість старшин з огляду на отримані чини, звання, мастки (вдамося далі до парафразу відомих слів А.С.Милорадовича Г.А.Полетиці) «смягчили патриотическую горячность..., оставили дела,

судьбою своєю влекомые», однак певна частина старшин не протестувала проти змін лише тому, що:

Насилия властей страшатся;
Потупя взор, должны стенать;
Подняв главу, воззреть боятся
На жезл, готовый их карать.
В веригах рабства унывают,
Низвергнуть ига не дерзают,
Обременяющего их;
От страха казни цепенеют,
И мыслию насилиу смеют
Роптать против оков своих.

Так змалював картину політичних настроїв цієї групи старшин В.В.Капніст в «Оді на рабство», яка, за переконливими доказами Ол.Оглоблина, була написана саме в зв'язку з політико-адміністративними перетвореннями 1782 р.³⁸³

8 лютого 1782 р. Катерина II надіслала малоросійському генерал-губернатору за його працю своє «благоволеніє» і доручила оголосити його також усім учасникам підготовки до запровадження намісництва, завірити їх, що імператриця бажає, «щоб новий образ управління приносив їм нові вигоди в службі, в утвердженні спокою і благоденства їм»³⁸⁴.

Більшість українських старшин і канцеляристів мали підстави повірити обіцянкам Катерини II. У ході підготовки до відкриття намісництв ряду найвищих чиновників у 1779 р. були пожалувані чергові російські чини³⁸⁵. У листопаді цього ж року великій групі старшин та канцеляристів було присвоєно козацькі чини³⁸⁶.

Але найбільшим подарунком у цей час для них став, звичайно, указ від 26 жовтня 1781 р., яким імператриця встановила, що право вибору в дворянські засідателі, предводителі належить дворянам, «що в тих губерніях вотчини і помістя свої мають»³⁸⁷. Таким чином, царський уряд де-факто визнав за козацькою старшиною право на дворянство. Цій же меті слугували і укази від 3 травня 1783 р. про остаточну заборону селянських переходів на території Лівобережної і Слобідської України та від 28 червня 1783 р. про реорганізацію лівобережних козацьких полків у регулярні частини російської армії.

Нарешті, жалувана грамота дворянству, видана у 1785 р, юридично зафіксувала визнання російським урядом за українським старшинством і чиновництвом всіх прав російського дворянства. Виділяючи з середовища козацтва старшину, царський уряд одночасно надав козакам повну можливу свободу записуватися у міщани і купці.

Після того, як намісницькі правління стали вищими адміністративними органами, компетенції 2-ї МК як найвищого органу адміністративного управління Лівобережної України у 1764—1781 рр. щодо розгляду судових справ були обмежені. З цією метою було збережено її департамент — ГВС³⁸⁸. 11 січня 1784 р. перший департамент Сенату прийняв рішення «о составлении Малороссийской коллегии и Суда Генерального по 1785 год для решения старых дел»³⁸⁹. Кількість справ суттєво скоротилася внаслідок пожежі, що сталася 7 серпня 1784 р. 7 жовтня того ж року колегія звернулася до Сенату за інструкцією, «как поступать в приеме по згоревшим делам от спорящихся сторон по тяжбам их документов». 19 листопада 1784 р. Сенат надіслав до 2-ї МК указ, згідно з яким колегії належало у справах, що не були розглянуті, оголосити апелянтам, щоб вони подали копії апеляцій протягом наступних шести тижнів, інакше їхні справи не розглядатимуться³⁹⁰.

В останні роки свого існування колегія надсилала до Сенату відомості про кількість справ, які залишилися розглянути. До червня 1785 р. таких налічувалося 42. Протягом червня було вирішено лише п'ять справ³⁹¹. Темпи їх розгляду, як бачимо, були невисокими. Намісницькі правління не поспішали надсилати необхідні копії для судових розглядів³⁹². В останній рік роботи як колегіальний судовий орган 2-га МК опинилася у кризовій ситуації. 16 липня і 4 серпня 1785 р. Рум'янцеву було подано донесення про те, що в колегії склалася така ситуація, за якої справи не можуть бути вирішені з дотриманням вимог закону, бо дійсний статський радник Дублянський 25 липня помер, бунчуковий товариш Миклашевський від присутності Рум'янцевим звільнений, Омелянович не міг розглядати справи, будучи членом ГВС, а Давидович не мав права одноособово приймати рішення³⁹³. Нарешті, указом Сенату від 20 серпня 1786 р. 2-га МК була ліквідована. Підставою для нього послужив рапорт Рум'янцева про вирішення колегією всіх справ³⁹⁴. У 1791 р. було повідомлено про остаточну ліквідацію малоросійського Генерального суду³⁹⁵.

Справи КМС та ГЛК були передані до казенних палат. Гармати КГА були розподілені між губернськими містами, а документація разом із землями та населеними пунктами була передана директорам казенних економій.

Полкові канцелярії розглядали лише військові справи. Сотенні правління передали справи городничим і нижнім земським судам.

Земські і повітові суди були замінені судами для дворянства і нижніми розправами для козаків. Замість підкоморських судів запроваджувалася посада землеміра.

Ці заходи повністю змінили адміністративний лад краю, хоча всі новостворені установи повинні були ще керуватися нормами малоросійського права. Разом з тим, розширилася сфера застосування російського права. Вище зазначалося, що з 1768 р. при розгляді військових судових справ було наказано керуватися російським військовим статутом. Тепер же і кримінальні справи розглядали на основі положення 1775 р.³⁹⁶.

Указом від 3 травня 1783 р. було реформовано фінанси України. Квартальний збір замінювався подушним податком у розмірі 1 руб. 2 коп. для державних селян, козаків та міщан, 72 коп.—для поміщицьких селян. В результаті з України надходило до імперської казни 1194819 руб.³⁹⁷

У ході інкорпорації було ліквідоване і козацьке військо. Як вважав М.В.Стороженко, процес його реорганізації розпочався восени 1775 р., коли було прийнято рішення про перетворення трьох охочекомонних полків на регулярні. Вирішальним у процесі ліквідації козацького війська став 1783 р., коли козацькі полки були перетворені на карабінерні. Після ряду реорганізацій, здійснених у 1789—1791, 1796 рр., всі особливі військові частини, вкомплектовані за рахунок козаків та колишніх монастирських селян, були розпущені, а 1 грудня 1797 р. проведено перший рекрутський набір з жителів Лівобережної України³⁹⁸.

У 1786 р. всі архиєрейські, монастирські вотчини були передані казенному економічному відомству. Відтоді малоросійському духовенству видавалася платня³⁹⁹.

Із закріпаченням українців і перетворенням інституту дяків (згідно з указом 1778 р. про приходські штати) в Україні було закрито приходські школи, яких раніше в полках налічувалося десятки і сотні⁴⁰⁰.

Отже, з ліквідацією окремішності політичного життя та самобутності політичної організації України-Гетьманщини 2-га МК як спеціальний орган управління нею була розпущена.

Висновки

Протягом 50-х — початку 60-х років XVIII ст. назрівав черговий конфлікт між напрямками політичного розвитку України-Гетьманщини та політичним курсом Російської імперії щодо неї. Якщо у політичному житті України зміцніла тенденція до відродження його республіканських рис та зміцнення внутрішньої політичної автономії, то російські власті розглядали Гетьманщину як ще недостатньо інкорпоровану до політичного тіла імперії провінцію, а у майбутньому територію.

Загострення цього конфлікту знайшло відображення в документах початку 60-х років про наміри обох сторін щодо майбутнього Гетьманщини: її території, ресурсів, політичного статусу.

Політичний курс катерининського уряду стосовно України характеризувався рядом традиційних факторів: російською історичною традицією, що сягала своїми коренями в часи літописання, зміцненням влади російського імператора, імперською спрямованістю тогочасної російської зовнішньої політики, природно визначеними через Україну напрямками зовнішньої політики — на південь та центр Європи, нарешті, побоюванням посилити в Україні до небезпечної межі сепаратистські тенденції.

Крім вказаних традиційних факторів, на українську політику російського уряду половини XVIII ст. став впливати фактор освіченого абсолютизму. Поряд з централізаторськими політичними уявленнями, за допомогою яких молода російська імператриця на рівні теоретичного узагальнення усвідомила мету внутрішньополітичного руху імперії, в тому числі і міжнародному аспекті, Катерина II запозичила у європейських просвітителів XVIII ст. конкретні політологічні технології підкорення народів з найменшим пролиттям крові.

У політиці щодо України Катерина II опиралася не лише на російську політичну традицію, прогресивні європейські суспільно-політичні теорії, а й на політичну практику попереднього, очолюваного Бестужевим-Рюмінім, елизаветинського уря-

ду. Тому катерининському урядові не довелося відновлювати старий імперський курс Він лише продовжив і розширив його.

Що ж до конкретних політичних намірів, методів та засобів їх реалізації, то катерининський уряд мав на меті здійснювати експлуатацію українських ресурсів. Адже російські урядові кола розглядали український народ та його території як російські, відділені у минулому лише внаслідок слабкості київських великих князів. Тривале перебування українського народу під владою Польщі призвело до вкорінення в ньому, на їх думку, «особливих вольности и обыкновения», що зафіксовані в нормах українського права, яке в очах провідних українських верств легітимізувало особливий статус України у складі Російської імперії. Як справедливо констатувала Катерина II, цей статус надихав українців на пошук шляхів зміцнення своєї автономії. Тому зберігати його надалі означало для імператриці робити непоправну помилку.

Головним опонентом своєї політики російська сторона вважала українське старшинство, за яким належало встановити тасмний нагляд. Що ж до інших верств українського народу — козацтва і посполства, то за ними, як і за старшинами, помічалася «внутренняя против великороссийских ненависть». Разом з тим петербурзькі політики розуміли, що козацьку старшину непокоїла відсутність чітко фіксованих і закріплених за нею прав на землю і селян. Не пропускало прискіпливе імперське око і зворотної сторони взаємин: надмірного утискування козаків та посполитих, з приводу чого лунали постійні нещирізітхання. Така ситуація давала можливість російській стороні використати соціальні суперечності з метою посилення імперських органів як арбітрів, а потім — повновладних правителів України.

Поставивши собі за мету ліквідувати політичну автономію України, Катерина II запланувала здійснити «обрусение» української політико-адміністративної системи.

Конкретні заходи у багаторічному процесі політичної асиміляції визначено не було, крім ключового кроку — знищення в Україні інституту гетьманства. Разом з тим, були вироблені загальні принципи перетворень: по-перше, був обраний шлях тривалих і непомітних для населення змін, по-друге, вирішено було зробити ставку не лише на грубу силу, а й на лавірування.

Перші політичні кроки російської самодержиці та її уряду стосовно України вказують на дотримання визначених принципів У ході поступового урізання української автономії і, в першу чергу, компетенції її верховного репрезентанта.

Така політика практикувалася доти, поки конфлікт між політичним курсом Росії відносно України та погребамі політичного розвитку останньої не став явним. Його актуалізації послужила підготовка на старшинському з'їзді у грудні 1763 р. документа, відомого під назвою «Прошение малороссийского шляхетства». В ньому зазначалося, що в Україні протягом 50-х — початку 60-х років зміцнили сили, які прагнули значного розширення її політичної автономії, проте чисельна перевага зберігалася за групою старшин, які були схильні обміняти автономію на захист імперією їх вузькостанових інтересів.

Щоб зробити питання про розширення політичної автономії України не легітимним, російська імператриця змусила К.Розумовського піти у відставку.

Ліквідація гетьманської форми правління стала логічним продовженням української політики російського уряду. Її приводом стали не династичні домагання останнього гетьмана, а «Прошение малороссийского шляхетства», де в синтезованому вигляді було показано здобутки політичного розвитку українського суспільства у період ренесансу старих політичних форм та відображено потреби українського суспільства, які воно мало реалізувати на шляху наступного політичного розвитку. Демонструючи можливість застосування сили, російські власті придушили паростки політичного відродження України і стали на шлях остаточної ліквідації її політичної самобутності.

Намагаючись не допустити створення сприятливих умов для сформування політичної опозиції в Україні, Катерина II стала на шлях нейтралізації провідних генеральних старшин. З цією метою вона використала форму Малоросійської колегії, яка давала в суспільно-політичних умовах України можливість створити видимість широкої участі старшин в управлінні, звівши насправді цю участь до мінімуму завдяки порядку винесення рішень з приводу розглядуваних справ та наявності прокурорського нагляду за роботою колегії.

Порівняно з подібними 2-й МК формами управління Україною Катерині II вдалося синтезувати досвід Петра I, який заснував 1-шу МК поряд з наказним гетьманом та ГВК, і уряду Анни Іоанівни, який запровадив після смерті Д.Апостола «Правління гетьманського уряду», членами якого стали українці та росіяни.

Заснована на місці політичних інституцій гетьмана та ГВК паралельно з призначенням малоросійського генерал-губернатора, який одночасно став її президентом, 2-га МК не зустріла протистояння генеральної старшини, як 1-ша МК, тому що старшини стали членами 2-ї МК і керувалися у своїй роботі не гетьман-

ськими «Решительними пунктами», що легітимізувало проти-стояння українців росіянам у «Правлінні гетьманського уряду», а російськими нормативними документами, поточними указами.

В результаті російські власті отримали орган, за допомогою якого мали можливість безпосередньо контролювати всі соціально-політичні процеси в Лівобережній Україні і ефективно на них впливати.

Виходячи з аналізу компетенції 2-ї МК, на яку покладалося регулювання суспільного життя на Лівобережжі відповідно до норм діючого законодавства, указів, що надходили з імперського центру, та розпоряджень Рум'янцева, ми схиляємося до думки, що 2-га МК не була окремою формою управління Україною, а входила до складу синкретичної (слабко розчленованої) форми, куди увійшов також малоросійський генерал-губернатор як президент колегії.

Хоча маніфест російської імператриці від 10 листопада 1764 р. про відставку гетьмана, призначення малоросійського генерал-губернатора і запровадження 2-ї МК передбачав створення замість Гетьманату нової системи політико-адміністративного управління Лівобережжям, російські власті, особливо П.О.Рум'янець, враховуючи автономістичні настрої частини провідних старшин та намагаючись не допустити у ході перетворень розвалу механізмів управління краєм, обрали шлях позитивного заперечення політичної системи Гетьманату. Вони планували не стільки руйнувати, скільки підпорядкувати гетьманську державну адміністрацію.

Це, в першу чергу, виявилось у поглиненні створюваною колегією ГВК. Члени присутності Генеральної Військової Канцелярії стали малоросійськими членами присутності 2-ї МК, а канцеляристи ГВК — її канцелярськими службовцями. Завдяки підпорядкуванню (поглиненню) 2-ю МК найвищого органу виконавчо-розпорядчої влади Гетьманату центру уже налагодженого механізму адміністративного управління, колегія у процесі свого становлення не зазнала суттєвих організаційних труднощів.

Підпорядкування верхнього ешелону політичної системи Гетьманату продовжилося шляхом перетворення ГВС, КМС, ГЛК та КГА на департаменти 2-ї МК. Потрапивши під адміністративний, прокурорський нагляд колегії та її прокурора, центральні установи Гетьманату були перетворені російськими властями на знаряддя асиміляційної політики. 2-ю МК було також використано систему постійних та тимчасових комісій, які функціонували у системі Гетьманату.

Налагодження роботи 2-ї МК, підпорядкування центральних органів Гетьманату здійснювалися відповідно до норм комплектування, структурного поділу подібних імперських установ, порядку ведення в них діловодства та діловодських форм, визначених російськими законодавчими актами та адміністративними кормами.

Була ліквідована лише одна центральна установа — колегіальне об'єднання «нижчих генеральних старшин», що управляло українським військом. Цю функцію перебрав на себе генерал-губернатор, доручивши здійснювати поточне адміністративно-господарське управління козацьким військом 2-й МК.

Паралельно з підпорядкуванням центральних органів 2-га МК проводила роботу щодо підпорядкування нижніх ешелонів влади Гетьманщини. В результаті було налагоджено контроль за роботою полкових канцелярій, сотенних правлінь, нового судового механізму. Протягом перших років функціонування 2-га МК провела також заходи щодо уніфікації роботи місцевого адміністративного та судового механізму відповідно до чинних загальноімперських норм.

Наслідком політико-адміністративних заходів російських властей в Україні протягом другої половини 60-х років XVIII ст. стала ліквідація української держави нового часу.

Втрата державності відбулася у ході відставки гетьмана, ліквідації (поглиненні) 2-ю МК ГВК, перетворення інших вищих державних установ Гетьманату в департаменти 2-ї МК, підпорядкування колегією місцевих адміністративних, судових установ, підкорення українського чиновництва загальноімперським нормам державної служби.

З кінця 60-х років XVIII ст. немає підстав говорити про залишки української держави нового часу в політичному розумінні цього поняття. Реорганізовані з центральних органів Гетьманату в департаменти 2-ї МК ГВС, КМС, ГЛК та КГА виступали уже знярядями російської асиміляційної політики, а не репрезентантами української державності (оскільки для нас критерієм державності того чи іншого органу є його здатність захищати загальносуспільні — національні інтереси).

Враховуючи особливості формування полкових і сотенних адміністрацій в ході Визвольної війни як представників верховної влади на місцях та панування у XVII—XVIII ст. загальноєвропейської тенденції домінування центральних органів влади над місцевими, останні можна розглядати як представників української держави лише разом з гетьманом і ГВК. Протягом другої половини 60-х років XVIII ст. вони внаслідок підпорядкування виступали у поєднанні з 2-ю МК. З іншого боку, з

остаточною ліквідацією інституту виборності на сотенному рівні українські місцеві державні органи втратили державотворчі імпульси знизу — від народу.

З другої половини 60-х років і козацьке військо не було елементом української державності. З відставкою гетьмана, поглиненням 2-ю МК ГВК, ліквідацією колегіального об'єднання «нижчих генеральних старшин» козацькі військові формування підпали під керівництво малоросійського генерал-губернатора та 2-ї МК, а з початку 1769 р. їх внутрішнє життя регулювали норми російського військового статуту, що унеможлилювали будь-які прояви самоврядної ініціативи.

Останнім носієм ідеї української державності нового часу була Запорозька Січ. Щоб обмежити її вплив на соціально-політичні процеси у колишній Гетьманщині, 2-га МК проводила заходи, спрямовані на ізоляцію Січі від решти України. У ході ліквідації Січі російські власті отримали змогу пересвідчитися в дієвості, ефективності та безпечності обраних ними принципів і засобів асиміляційної та інкорпораційної політики щодо України.

Замість гетьманської форми правління було сформовано перехідну форму управління Україною, яка до повної інкорпорації України з поширенням на неї загальноімперських адміністративних установ мала враховувати особливості організації суспільно-політичного життя Гетьманщини, керованої доти з допомогою політичної системи.

Дана форма управління характеризувалася повною підпорядкованістю загальноімперським суб'єктам політичної влади — імператриці, Сенату, поширенням на Україну системи прокурорського нагляду. Вона включала в себе такі ланки: генерал-губернатора, який мав право втілювати в життя нововведення, що сприяли б уподібненню суспільно-політичного життя Гетьманщини до загальноімперських стандартів; 2-гу МК як орган виконавчо-розпорядчий, підпорядкований генерал-губернатору — президенту колегії. Наступну ланку, підпорядковану 2-й МК та губернатору, становили ГВС, КМС, ГЛК, КГА як департаменти 2-ї МК. Чергову ланку утворювали полкові канцелярії із суттєво обмеженою владою полковників і кінцеву — сотенні правління з призначуваними сотниками, місцеві судові установи.

Після ліквідації чи повного підпорядкування структурних елементів політичної системи Гетьманату суть імперської асиміляційної політики полягала в знищенні особливостей суспільно-політичного життя Гетьманщини, насамперед соціальних зв'язків, що ще функціонували в ній. Їх руйнування здійснювалося шляхом вилучення з них провідних у соціально-політичному відношенні старшинських верств, сприйняття українським

чиновництвом, старшинами імперських політичних цінностей, придушення будь-яких потягів з їхнього боку ДО опозиційності; нейтралізації козацтва як суб'єкта політичного життя, посилення економічного тиску на козацтво і посольство (в результаті якого в українському суспільстві зменшувалася кількість економічно незалежних господарств); придушення найслабших потягів до самоорганізації, самоврядування; обмеження сфери застосування українського права та розширення дії російського (в якому внаслідок споконвічного домінування держави над проявами самоорганізації, самоврядування не залишалося місця для захисту індивідів - громадян).

У ході здійснення асиміляційної політики російський уряд зробив ставку на козацьку старшину. Якщо до ліквідації української державності задоволення nobilitaційних прагнень старшини могло сприяти наростанню сепаратистських тенденцій в Україні, то після ліквідації Гетьманату поступове задоволення пошуків старшиною дворянства сприяло підпорядкуванню всього українського суспільства.

Черговий виток асиміляційної політики (1764—1782 рр.) завершився актом остаточної інкорпорації України (1782—1786 рр.).

Виконавши функцію спеціального органу управління колишньою Гетьманщиною (яка протягом перехідного періоду зберігала деякі самотні риси суспільно-політичного життя), 2-га МК з поширенням на підвладну територію загальноімперського адміністративного механізму була скасована у 1782 р. як адміністративний, а у 1786 р. — як судовий орган.

ДЖЕРЕЛА

¹ Грушевський М.С. Передмова // Джиджора Іван. Україна в першій половині XVIII віку. — К., 1930. — С. III.

² Крупницький Б. Українська історична наука під советами. — Мюнхен, 1957. — С. 15.

³ Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II, — Одесса, 1893. — С. 4-15.

⁴ П-ко Вл. Конец старой Малороссии (1733—1786 годы в истории левобережной Украины // Киевская старина. — 1905. — № 11—12. — С. 344.

⁵ Там же. — С. 347

⁶ Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Т. I. — Нежин, 1913. — 317 с.

⁷ Різниченко В. Скасування гетьманства на Україні і останній гетьман України Кирило. Розумовський. — К., 1916. — 33 с.

⁸ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. — Ч. 2. Рада старшини. — К., 1930. — С. 225.

⁹ *Романовський Р.О.* До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейний збірник на пошану Д.Багалія,— К., 1927.- С.779-785.

¹⁰ *Черкаський Ю.І.* Судові реформи гетьмана Розумовського // Ювілейний збірник на пошану Д.Багалія.—С.760—778.

¹¹ *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках.— Варшава, 1934.—С.172—175.

¹² Там же.—С.175.

¹³ *Оглоблин Ол.* Люди старої України.—Мюнхен, 1959.—327 с.

¹⁴ *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века.—К, 1988.—141 с.

¹⁵ *Рубан В.Г.* Краткая летопись Малой России.—СПб, 1777,—С.208.

¹⁶ *Дорошенко Д.* Нарис історії України,—К, 1991.—С.193—195.

¹⁷ *Путро А.И.* Вказ.праця.—С.71.

¹⁸ *Дорошенко Д.* Назв.праця.—С.194.

¹⁹ *Окиншевич Л.* Назв.праця.—С.228.

²⁰ *Окиншевич Л.* Назв.праця.—С.268.

²¹ Прошение малороссийского шляхетства // Киевская старина.— 1883₂, -№ 6.-С.327-328.

Ведомость... который чин за каким следует по малороссийскому обыкновению, учинена в 1756 году // Киевская старина.— 1883.— № 6.- С. 382-385.

²³ Праці комісії для виучування історії західньоруського та українського права.— Вип. 2.— К, 1926.— С.172—175.

²⁴ Там же.-Вип.8.- С.228.

²⁵ Инструкция Генеральному Подскарбию господину Гудовичю // Окиншевич Л. Назв,праця,—Додатки.—С. 343.

²⁶ *Дивович С.* Разговор Великороссии с Малороссией // Киевская старина.—1882.—С. 342-343.

²⁷ О поправлении состояния Малороссии // Киевская старина.— 1882, -№ 10. - С.121-124.

²⁸ Прошение малороссийского шляхетства.—С.317—344.

²⁹ *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654).— Львів, 1991.-С.136.

³⁰ История русов,—М, 1846. - С.251

³¹ Лекции проф. С.Ф.Платонова по русской истории.—СПб,1904. - С.559-560.

³² Ее императорского величества наказ комиссии о сочинении проекта нового Уложения — М, 1767.—С.5—6; Секретнейшее наставление Императрицы Екатерины II князю Александру Вяземскому (1764)

// История Правительствующего Сената за двести лет. 1711—1911 гг.— Т.2 -СПб, 1911.-С. 795.

³³ *Чечулин Н.Д.* Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II.—СПб, 1896.—С. 6.

³⁴ *Лаппо-Динишевский А* Очерк внутренней политики Екатерины II // Императрица Екатерина II. Сборник исторических статей.—Вильна, 1904.-С. 3-8.

³⁵ *Глебов И.А.* Административная деятельность императрицы Екатерины II (Административно-сословные и финансово-экономические преобразования) // Императрица Екатерина II. Сборник исторических статей.—С. 124.

³⁶ *Монтескье Ш.* О сущности законов.—Ч.2.—М, 1810.—С. 1-36.

³⁷ Там же.-4.3.-С 56-89.

³⁸ *Андреев В.* Представители власти в России после Петра I.—Минск, 1990.-С 220.

³⁹ *Костомаров Н.* Русская история в жизнеописаниях.—Т.2.—СПб, 1903.—С. 621, 623.

⁴⁰ Там же.—С606; *П-ко Вл.* Указ.соч.—С. 344.

⁴¹ ⁴² Записки императрицы Екатерины II.—М, 1990.—С.231.

Материалы -под ред. Н.И.Василенко-Чернигов, 1902—С138—139.

⁴³ *Путро О.І.* Хто був останнім гетьманом України?—С 23.

⁴⁴ *Соловйов СМ.* История России с древнейших времен.—Кн.12.—С 335

⁴⁵ ⁴⁶ *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских.—Т.1.—СПб, 1880.—С.264.

Материалы ...под ред. Н.П.Василенко.—С. 137.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.—Ф. 8, спр.536, арк.22 зв-23.

⁴⁹ Материалы ...под ред. Н.П.Василенко.—С. 138.

⁵⁰ Там же. - С.139-140.

⁵¹ *Субтельный О.* Україна. Історія.—К.,1991.—С. 157.

⁵² *Василенко Н.П.* Секретнейшие примечания нынешнего состояния Малороссии // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. - 1912.—Кн. IX.—С. 29.

⁵³ *Кулиш Д.* Записки о Южной России.—Т. 2.—СПб,1857

⁵⁴ *Максимович Г.А* Указ. соч.—Т. 1.—С.34.

⁵⁵ *Васильчиков А.А.* Указ. соч.—Т. 1.—С. 152.

⁵⁶ Сенатский архив. - Т. XII. - СПб, 1907. - С. 241.

⁵⁷ Сочинения императрицы Екатерины II.—СПб, 1850.—С. 187.

⁵⁸ *Василенко Н. П.* Указ. соч.—С 29.

- ⁵⁹ Секретнейшее наставление Императрицы Екатерины II князю Александру Вяземскому (1764)—С. 796.
- ⁶⁰ Сборник РИО. - Т. 7. - СПб. 1871. - С. 376-391.
- ⁶¹ Русский архив. —1863. — Кн. 2. — С. 189.
- ⁶² Сборник РИО. - Т. 10. - СПб., 1872. - С. 10-21.
- ⁶³ Сочинения императрицы Екатерины II—С. 188-191.
- ⁶⁴ ЦНБ НАН України, відділ рукописів. — Ф. 2, спр. 2110, арк. 1—1 зв.
- ⁶⁵ Сенатский архив. —Т. 12. —С. 241, 243—246; Т. 13. —С. 6.
- ⁶⁶ Материалы ...под ред. Н. П. Василенко. — С. 155, 276—277.
- ⁶⁷ Записки императрицы Екатерины II.—1989—1990. —С. 404,
- ⁶⁸ *Костомаров И.* Указ. соч. — С. 626.
- ⁶ *Оглоблин Ол.* Назв. праця.—С. 8.
- ⁷⁰ *Маркевич А.И.* Указ. соч. —С. 13.
- ⁷¹ *Путро О.Л.* Хто був останнім гетьманом України? —С. 27.
- ⁷² Там же. - С. 28.
- ⁷³ Сборник РИО. - Т. 7. - С. 340.
- ⁷⁴ Там же. - С. 170.
- ⁷⁵ Там же. - С. 200-201.
- ⁷⁶ Там же. - С. 232-233.
- ⁷⁷ Максимович Г. А. Указ. соч. —Т. 1. —С. 45.
- ⁷⁸ Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II—Одесса, 1893—С. 14.
- ⁷⁹ *Різниченко Вас.* Скасування гетьманства на Україні і останній гетьман України Кирило Розумовський. З нагоди 150-х роковин (1764-1914). - К., 1916. - С. 6.
- ⁸⁰ Мякопиш В. А. Очерки социальной истории Украины.—Т. I, вып. И. -Прага, 1926. -С. 257.
- ⁸¹
- ⁸² *Субтельний Орест.* Україна. Історія.—К., 1991.—С. 157.
- Струкевич О.К.* Про остаточне знищення гетьманства в Україні // Укр. іст. журн. —1993. — № 7-8. — С. 86-87.
- ⁸³ Сборник РИО. - Т. 7. - С. 359.
- ⁸⁴ Там же.—С. 375.
- ⁸⁵ Сенатский архив. — Т. 14. — СПб., 1910.-С. 524.
- ⁸⁶ Там же.
- ⁸⁷
- ⁸⁸ История русов. — С. 254.
- ⁸⁹ Путро О.Л. Хто був останнім гетьманом України?—С. 29.
- ⁹⁰ Материалы ..под ред. Н. П. Василенко. — С. 277—278.
- ⁹¹ История русов. — С. 255.
- Прощение малороссийского шляхетства. — С. 325—328.

- ⁹² Сборник РИО. - Т. 7. - С. 382.
- ⁹³ Там же. — С. 376.
- ⁹⁴ ПЗЗ. — № 12137.
- ⁹⁵ *Ерошкин И.П.* Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России.— М., 1960. —С.135—147.
- ⁹⁶ Его Императорского Величества генеральный Регламент или Устав. — СПб., 1765.- С.9-10.
- ⁹⁷ *Пуτρο Л.И.* Указ. соч. — С.84.
- ⁹⁸ История русов. — С.255.
- ⁹⁹ *Маркович Я.* Дневные записки, —Ч. 2. —М., 1859. — С.393.
- ¹⁰⁰ Сенатский архив. —Т. 14. — СПб., 1910. — С. 525.
- ¹⁰¹ Материалы ...под ред. Н.П.Василекко. — С.11.
- ¹⁰² Там же. - С.12.
- ¹⁰³ *Васильчиков Л.Л.* Указ. соч. — С.309.
- ¹⁰⁴ *Модзалеvский В.Л.* Малороссийский родословник. —Т. 1. —К., 1908. - С. 532.
- ¹⁰⁵ Листи П.О.Рум'янцева до В.Г.Туманського // Киевская старина. —1896. — № 12. - С.392-394.
- ¹⁰⁶ *Соловйов С.М.* История России с древнейших времен.— Кн. XIII. - М., 1965. -С.242.
- ¹⁰⁷ Там же. - С.344.
- ¹⁰⁸ Материалы ...под ред. Н.П.Василенко. — С.12.
- ¹⁰⁹ *Маркович Я.* Дневные записки. —Ч.2. —С. 404, 413.
- ¹¹⁰ Письма Г.Н.Теплова // Русский архив.-1869. - № 1-4.-С.218.
- ¹¹¹ ЦНБ НАН України, відділ рукописів. —Ф.8, спр.665, арк.34 зв.
- ¹¹² Там же.
- ¹¹³ *Соловьев С.Н.* История России с древнейших времен.— Кн. XIV. - М., 1965. -С.42.
- ¹¹⁴ ЦНБ НАН України, відділ рукописів. —Ф.2, спр.23404, арк.352.
- ¹¹⁵ Там же. —Арк.350.
- ¹¹⁶ ЦДІА України. - Ф. 54, оп.3, спр.9481, арк.1-4.
- ¹¹⁷ Его Императорского Величества генеральный Регламент или Устав. -С. 9.
- ¹¹⁸ Сенатский архив. —Т. 14. —С. 525.
- ¹¹⁹ ПЗЗ. - № 12137.
- ¹²⁰ Материалы ...под ред. Н.П.Василенко. — С.193.
- ¹²¹ *Ерошкин И.П.* Указ. соч. — С.160.
- ¹²² Сборник РИО. - Т. 7. - С.376.

- ¹²³ Экстренные расходы из сумм Малороссийской коллегии // Киевская старина.—1882.— № 5.—С.312—315.
- ¹²⁴ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.—Ф.2, спр.5019, арк.1.
- ¹²⁵ Там же.—Спр.23404, арк.4 зв.
- ¹²⁶ Там же.- Ф.8, спр.640, арк.1.
- ¹²⁷ ЦДІА України—Ф.54, оп.3, спр.14105, арк.9.
- ¹²⁸ Там же.—Арк.2.
- ¹²⁹ Там же.—Арк.9 зв.
- ¹³⁰ Там же.—Арк.16—16 зв.
- ¹³¹ Там же.—Арк.2 зв. 25—25 зв.
- ¹³² ЦНБ НАН України, відділ рукописів.—Ф.2, спр.23404, арк.35.
- ¹³³ ЦДІА України.—Ф.54, оп.3, спр.14105, арк.16.
- ¹³⁴ Там же.-Спр.1931, арк.22-30.
- ¹³⁵ *Романовський В.* Нариси з архівознавства.—Харків, 1927.—С.66.
- ¹³⁶ ЦДІА України.- Ф.54, оп.3, спр.2982, арк.2.
- ¹³⁷ Там же.—Спр.5458, арк.3 зв.
- ¹³⁸ Там же.—Спр.2859, арк.1.
- ¹³⁹ Там же.—Ф.763, оп.1, спр.366, арк.23.
- ¹⁴⁰ История русов.—С.255.
- ¹⁴¹ *Лазаревский Ал.* По поводу ста лет от смерти графа П.А.Румян-цева // Киевская старина.—1896.— № 12.—С.380.
- ¹⁴² ЦДІА України.-Ф.54, оп.3, спр.2134, арк.5.
- ¹⁴³ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.—Ф.8, спр.536, арк.38—38зв.
- ¹⁴⁴ Материалы ...под ред. Н.П.Василенко.—С.188.
- ¹⁴⁵ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.—Ф.8, спр.536, арк.375.
- ¹⁴⁶ Там же.-Арк.207-207 зв.
- ¹⁴⁷ Там же.—Спр.665, арк.32.
- ¹⁴⁸ Акты по управлению Малороссию гр. П.А.Румянцева // ЧИОНЛ - Кн. 5.-К.1891.-С.127.
- ¹⁴⁹ Там же.- С.127-128.
- ¹⁵⁰ ЦДІА України.—Ф.763, оп.1, спр.366, арк.6 зв.
- ¹⁵¹ Там же.—Арк.4.
- ¹⁵² ЦНБ НАН України, відділ рукописів.—Ф.8, спр.665, арк.32.
- ¹⁵³ ЦДІА України.-Ф.54, оп.3, спр.2916, арк.2.
- ¹⁵⁴ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.—Ф.8, спр.665, арк.32.
- ¹⁵⁵ *Лазаревский Ал.* Указ. соч.—С.379.
- ¹⁵⁶ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.-Ф.8, спр.536, арк.214, 264
- ¹⁵⁷ Там же.—Ф.2, сгір.2674, арк.2—4.

- ¹⁵⁸ Там же, — Арк.1.
- ¹⁵⁹ Там же. — Ф. 8, спр.1179, арк.1.
- ¹⁶⁰ Там же. — Ф.2, спр.2674, арк.1.
- ¹⁶¹ Там же. - Ф.8, спр. 1179, арк.1.
- ¹⁶² Материалы ...иод.ред. Н.П.Василенко — С.138—140.
- ¹⁶³ ЦДІА України. — Ф.54, оп.3, спр.1632, арк.4, 8, 12—13.
- ¹⁶⁴ Там же.
- ¹⁶⁵ Там же. — Спр.8727, арк.1; Ф.763, оп.1, спр. 55, арк.1.
- ¹⁶⁶ Там же. — Ф.54, оп.3, спр.6882, арк.1а.
- ¹⁶⁷ Там же. - Спр. 11811, арк.1.
- ¹⁶⁸ Экстренные расходы из сумм Малороссийской коллегии. — 313-315.
- ¹⁶⁹ *Ломиковский В.Я.* Словарь малорусской старины, — К., 1894.—С.13.
- ¹⁷⁰ Розробка методичного кабінету ЦДІА України. — Инв. № 243.— С 61.
- ¹⁷¹ ЦДІА України. - Ф.54, оп.3, спр.142, арк.1.
- ¹⁷² Там же. — Спр.1405, арк.1.
- ¹⁷³ Там же. — Спр.711, арк.2 зв., 9.
- ¹⁷⁴ Там же. — Арк.3.
- ¹⁷⁵ Там же. — Спр.142, арк.1.
- ¹⁷⁶ Там же. — Спр.711, арк.2.
- ¹⁷⁷ Там же. — Спр.1004, арк.1.
- ¹⁷⁸ Там же. — Спр.711, арк.4.
- ¹⁷⁹ Там же. — Арк.2.
- ¹⁸⁰ ЦНБ НАН України, відділ рукописів. — Ф.8, спр.536, арк.36 зв.
- ¹⁸¹ Там же. - Арк. 300-301.
- ¹⁸² Там же. — Арк.22, 195.
- ¹⁸³ Инструкция Генеральному Подскарбию господину Гудовичю // *Окиншевич Л.* Указ. соч. — С.343.
- ¹⁸⁴ Материалы ...под ред. Н.П.Василенко. — С.277—278.
- ¹⁸⁵ ЦДІА України. — Ф.54, оп.3, спр.4584, арк.2.
- ¹⁸⁶ Там же. - Спр. 12011, арк.1.
- ¹⁸⁷ Там же. — Оп.1, спр. 711, арк.1.
- ¹⁸⁸ Там же. — Оп. 3, спр. 4584, арк.2-3.
- ¹⁸⁹ Там же. — Спр.1957, арк.1.
- ¹⁹⁰ *Окиншевич Л.* Указ. соч. — С 203-205.
- ¹⁹¹ ЦНБ НАН України, відділ рукописів. — Ф.8, спр.536, арк.156.
- ¹⁹² ЦДІА України. — Ф.54, оп.3, спр.2468, арк.2 зв.

¹⁹³ Там же. — Спр. 7074, арк. 1, 10 зв.

⁸⁹⁴ Там же. — Спр. 2784, арк. 2 зв.

¹⁹⁵ Там же. — Спр. 8081, арк. 1-2.

¹⁹⁶ Там же, — Ф. 763, оп. 1, сир. 366, арк. 4.

¹⁹⁷ Там же. — Ф. 54, оп. 3, спр. 1036, арк. 1—2 зв.

¹⁹⁸ Сборник РИО. - Т. 10. - СПб. 1872. - С. 20.

¹⁹⁹ Киевская старина. — 1887. — № 9. — Приложение (иллюстрация)

²⁰⁰ Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II // Киевская старина. — 1887 — № 9. - С. 91

²⁰¹ Гломозда К.Ю., Яневський Д.Б. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України (Українська національна символіка: походження, традиції, доля) // Минуле України: відновлені сторінки. — К, 1991.-С.40.

²⁰² Новаківська Н.П. Найкрупніша громадська споруда на Україні у XVIII ст. // Вісник Академії будівництва і архітектури УРСР. — 1959 — № 1.-С.18.

²⁰³ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.- Ф.135, спр.37-39.

²⁰⁴ Его Императорского Величества генеральный Регламент или Устав. - С 15.

²⁰⁵ ЦДІА України.- Ф.54, оп.3, спр.1036, арк.3—3 зв.

²⁰⁶ Там же.-Спр.2982, арк.2.

²⁰⁷ Там же.- Оп.1, спр. 125, арк.3.

²⁰⁸ Там же.- Спр.2614.

²⁰⁹ Там же.—Оп.3, спр.2311, арк.2.

²¹⁰ ПЗЗ. = № 3970.

²¹¹ ЦДІА України.-Ф.54, оп.3, спр.7143, арк.2-2зв.

²¹² Там же.—Сир1913.

²¹³ Там же.-Спр.2586, 3298.

²¹⁴ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.- Ф.8, спр.536, арк.37; Ф.2. спр. 23404, арк. 108 зв.-109.

²¹⁵ Там же.—Ф.2, спр.23404, арк.112 зв; Ф.54, спр.2235, арк.1.

²¹⁶ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.—Ф.2, спр.23404, арк.85 зв

²¹⁷ ЦДІА України.—Ф.54, оп.3, спр.8727, арк.1.

²¹⁸ Там же.—Ф.64, оп. 1, спр.548, арк.1.

²¹⁹ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.—Ф.54, спр.2398, арк.1

²²⁰ Там же.-Ф.2, спр.23404, арк.36-37 зв.

²²¹ ЦДІА України.—Ф.763, оп.1, спр.90, арк.1.

²²² Там же.--Ф.54, оп.3, спр. 1141, арк.1.

- ²²³ Там же. - Спр.1863.
- ²²⁴ Там же.—Спр.2398.
- ²²⁵ ЦНБ НАН України, відділ рукописів. — Ф.2, спр.23404, арк. 39 за, 116-116 зв., 117.
- ²²⁶ Там же.— Ф.54, спр.1863.
- ²²⁷ Там же.-Спр.2102, арк.1 - 1
- ²²⁸ ЦДІА України.- Ф.54, оп.3, спр.1071, арк.1.
- ²²⁹ ПЗЗ. - № 4431.
- ²³⁰ ЦДІА України.—Ф.54, оп.3, спр.7079, арк.11
- ²³¹ *Багалей Д.И.* Генеральная опись Малороссии // Киевская старина. - 1883. - № 11. - С. 402.
- ²³² *Круглова Т.А.* Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины. - М.,1989. - С.20-29.
- ²³³ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.—Ф.61, спр.762, арк.1.
- ²³⁴ ЦДІА України.- Ф.54, оп.3, спр.230, арк.1—30; Оп.1, спр.392, арк. 1—6.
- ²³⁵ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.— Ф.8, спр.536, арк. 209—210 та ін.
- ²³⁶ ЦДІА України.—Ф.54, оп.3, спр.2762, арк.4 зв.
- ²³⁷ Там же.-Спр.795, арк.7.
- ²³⁸ Там же.—Спр.537, арк.1.
- ²³⁹ Там же. - Спр.7612, арк.1-8.
- ²⁴⁰ Там же. - Спр.537, арк.12.
- ²⁴¹ Там же.— Спр,3775, арк.1—8.
- ²⁴² Там же.-Спр.4548, арк.1
- ²⁴³ Там же.— Спр.11186, арк.1
- ²⁴⁴ Там же.-Спр.5986, арк.ЛЗ зв,15.
- ²⁴⁵ Акты по управлению Малороссиею гр. П.А.Румянцева.— С.108.
- ²⁴⁶ ЦДІА України.-Ф.54, оп.3, спр.1144, арк.1.
- ²⁴⁷ ЦНБ НАН України, відділ рукописів, Сулимовский архив.— Арк. 105.
- ²⁴⁸ ЦДІА України.—Ф.54, оп.3, спр.1970, арк.1.
- ²⁴⁹ Там же.—Оп.1, спр.761, арк.1.
- ²⁵⁰ Там же.—Оп 3, спр.2854.
- ²⁵¹ Там же.-Спр.2807.
- ²⁵² РДАДА.— Ф.248, оп.64, спр.5634, арк.177-179.
- ²⁵³ Там же.-Спр.5986, арк.13.
- ²⁵⁴ Там же.-Спр.1014, арк 1-2, 6.
- ²⁵⁵ Там же.—Спр.1397, арк.1.

- ²⁵⁶ Там же. — Спр.8537, арк.3.
- ²⁵⁷ Там же. — Арк.2.
- ²⁵⁸ Там же. — Спр. 5986, арк.13.
- ²⁵⁹ Записка генерального судьи Акима Семеновича Сулимы // Киевская старина. — 1884. — № 1. — С. 136—137.
- ²⁶⁰ ЦДІА України.-Ф.54, оп.3, спр.3061, арк.3 за
- ²⁶¹ Там же. — Спр. 5986, арк.14.
- ²⁶² ЦНБ НАН України, відділ рукописів. — Ф.2, сир.23404, арк.108
- ²⁶³ Там же. — Ф.8, спр.536, арк.115 зв.
- ²⁶⁴ Там же. — Ф.54, оп.3, спр.998, арк.1.
- ²⁶⁵ *Мякотин В.Л.* Очерки социальной истории. — Вып. 2. т. 1. — Прага, 1926. - С.248.
- ²⁶⁶ *Васильчиков А.А.* Указ. соч. — Т. I. — С. 311; Т. 2. — С. 200
- ²⁶⁷ ЦДІА України.-Ф.54, оп.3, спр.2401, 2402.
- ²⁶⁸ Смесь // ЧИОДР. - Кн.1. - 1861 - С.150-151.
- ²⁶⁹ ЦДІА України.— Ф.54, оп.3, спр.3625, арк.1.
- ²⁷⁰ Там же. - Спр.3910, арк.12.
- ²⁷¹ Там же.-Спр. 11680, арк.6.
- ²⁷² Там же.—Спр.2022 та ін.
- ²⁷³ Там же.—Ф.763, оп. I, спр.303, арк.1 та ін.
- ²⁷⁴ *Миллер Д.* Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина. — 1897. — № 1. — С. 28.
- ²⁷⁵ ЦДІА України.-Ф.54, оп.1, спр.398, арк.2; Спр.819. арк.61.
- ²⁷⁶ Там же.—Оп.2, спр.310, арк.1.
- ²⁷⁷ Очерки, заметки и документы по истории Малороссии Ал, Лаза реевского. — К., 1898 —С.73.
- ²⁷⁸ ЦДІА України.- Ф.54, оп.1, спр.198, арк.12.
- ²⁷⁹ ЦНБ НАН України, відділ рукописів,—Ф,61, спр.762, арк.1.
- ²⁸⁰ ЦДІА України.—Ф.54, оп.3, сгip.835, арк.9.
- ²⁸¹ Там же.—Спр.593.
- ²⁸² Там же.-Спр.230, арк.1-30.
- ²⁸³ Там же.— Оп.1, спр.518, арк.6—7 зв.
- ²⁸⁴ Там же,-Спр.2161, арк.9.
- ²⁸⁵ Акты по управлению Малороссиею гр. П.А.Румянцева. - С. 129-130.
- ²⁸⁶ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.—Ф.2, спр,2674. арк.1.
- ²⁸⁷ ЦДІА України.-Ф:54, оп.3, сгip.3440, арк.1-3 зв.
- ²⁸⁸ Там же. - Спр. 11186, арк.31.

- ²⁸⁹ Там же.— Спр.1007.
- ²⁹⁰ Там же.-Спр.2092, арк.1.
- ²⁹¹ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.— Ф.8, спр.536, арк.405.
- ²⁹² Там же.—Спр.642.
- ²⁹³ Там же.—Ф.2, сир.23404, арк.153 зв.
- ²⁹⁴ Там же.— Ф. 54, спр. 891.
- ²⁹⁵ Сочинения императрицы Екатерины II—С.192.
- ²⁹⁶ Там же. - С.189-190.
- ²⁹⁷ Там же. - С.194.
- ²⁹⁸ *Теличенко И.В.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии // Передрук з журн. Киевская старина. -1891.-С.18.
- ²⁹⁹ Акты по управлению Малороссиею гр. П.А. Румянцева.—С.118.
- ³⁰⁰ Там же. -С.99-100.
- ³⁰¹ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.—Ф.8, спр.1546, арк.2, 4 зв., 6 зв.; Спр.665, арк.12—12 зв.; Спр.253, арк.200.
- ³⁰² Там же.— Ф.8, спр.665, арк.41 зв.
- ³⁰³ Там же.—Ф.2, спр.2674, арк.1—1зв.
- ³⁰⁴ Там же.-Ф.8, спр.1747, арк.1-18.
- ³⁰⁵ Там же.—Спр.1166, арк.1.
- ³⁰⁶ *Барвинский В.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. - Харьков, 1909.-С.228.
- ³⁰⁷ ЦДІА України.- Ф.54, оп.3, спр.10000, арк.1.
- ³⁰⁸ Там же.—Арк.3.
- ³⁰⁹ Там же.—Оп.1, спр.407, арк.5.
- ³¹⁰ Там же.—Оп.2, спр.334, арк.9.
- ³¹¹ *Барвинский В.* Указ. соч.—С.227.
- ³¹² ЦНБ НАН України, відділ рукописів -Ф.8, спр.536, арк.98.
- ³¹³ Там же.—Арк.98зв.
- ³¹⁴ Там же.-Арк.99.
- ³¹⁵ *Маркович Я* Дневные записки.—Ч.2.—С.398.
- ³¹⁶ ЦДІА України.- Ф.54, оп.3, спр.6558, арк.1-14.
- ³¹⁷ Там же.—Ф.63, оп.1, спр.251, арк.1.
- ³¹⁸ Там же.—Ф.54, оп.2, спр.187, арк.1; Оп.3, спр.3964, арк.1.
- ³¹⁹ Там же.—Оп.3, спр.9153, арк.1—16.
- ³²⁰ Там же.-Спр.3409, арк.1.
- ³²¹ Там же. - Спр.4822, арк.1-600.
- ³²² Там же.-Спр.2950, арк.1.

- ³²³ Там же. — Спр. 3568, арк.1.
- ³²⁴ Там же. — Он.1, спр.1565, арк.9.
- ³²⁵ Там же. — Ои.3, спр.3564, арк.1.
- ³²⁶ Там же. — Спр. 4416, арк.12.
- ³²⁷ Там же. — Спр. 7762, арк.8.
- ³²⁸ Там же. — Оп.1, спр. 1254, арк.1
- ³²⁹ Там же. - Спр.980, арк.10.
- ³³⁰ Там же. — Оп.2, спр.313-324.
- ³³¹ Там же. — Оп.3, спр. 3615, арк.1.
- ³³² Там же. — Спр. 35², арк.1.
- ³³³ Там же. — Спр. 8489, арк.12.
- ³³⁴ Там же. - Спр. 8482-8484.
- ³³⁵ Там же. — Спр.4685, арк.7.
- ³³⁶ Там же. — Спр.9726, арк.2.
- ³³⁷ Там же. — Он.1, спр. 1322, арк.4.
- ³³⁸ Там же. — Спр.1742, арк.25.
- ³³⁹ Там же. — Оп.3, спр.7863, арк.2—3 зв.
- ³⁴⁰ Там же. — Арк.12.
- ³⁴¹ *Миллер Д.* Хозяева и постояльцы. — Харьков, 1909. — С. 7.
- ³⁴² Прощение малороссийского шляхетства. — С 333—334.
- ³⁴³ *Теличенко И.В.* Указ. соч. — С.161.
- ³⁴⁴ Там же. - С.170.
- ³⁴⁵ *Путро А.И.* Левобережная Украина... — С. 88.
- ³⁴⁶ ЦНБ НАН України, відділ рукописів. — Ф.2, спр.6008, арк.1—2 зв.
- ³⁴⁷ ЦДІА України. - Ф. 54, оп.3, спр. 3737.
- ³⁴⁸ Там же. — Спр.12547, арк.2—7 зв.
- ³⁴⁹ Сочинения императрицы Екатерины II. — Т.3. — С.194.
- ³⁵⁰ ЦДІА України. - Ф.54, оп.3, спр.568, арк.1.
- ³⁵¹ Акты по управлению Малороссиею гр. П.А.Румянцева. — С.132.
- ³⁵² ЦНБ НАН України, відділ рукописів. — Ф. 2, спр. 23404, арк. 436-437.
- ³⁵³ ЦДІА України. — Ф.54, оп.3, спр.6091, арк.24.
- ³⁵⁴ *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні роки свого існування. - К, 1961. - С.107.
- ³⁵⁵ ПЗЗ, — № 13354.
- ³⁵⁶ ЦДІА України. — ф.54, оп.3, спр.8658, арк.2.
- ³⁵⁷ Там же. — Спр. 13970, арк.1.
- ³⁵⁸ Там же. - Спр.3283; Оп.2, спр. 156.

³⁵⁹ Лист Катерины II до графа Петра Румянцева-Задунайського про залишення частини війська на території України для боротьби з запорожцями // Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.—К., 1970.—С. 561.

³⁶⁰ ЦНБ НАН України, відділ рукописів—Ф. 8, сир 665, арк.16 зв., 17.

³⁶¹ Сенатский архив.—Т. 14.—С. 525.

³⁶² Там само.—Арк.3.

³⁶³ *Голобуцький В.О.* Назв.праця. - С.99-100.

³⁶⁴ Наказы Малороссийским депутатам 1767 года и Акты о выборах депутатов в комиссию сочинения нового Уложения.—К., 1889.—С.292.

³⁶⁵ *Голобуцький В.О.* Назв.праця. —С.101, 103.

³⁶⁶ Материалы для истории запорожских козаков.—Екатеринослав, 1909-С. 3.

³⁶⁷ Там же. - С 43 .

³⁶⁸ Там же. -С.50.

³⁶⁹ Там же. -С 94 -95 .

³⁷⁰ ЦДІА України. - Ф. 54, оп.3, спр. 13979; Спр. 8621, арк.8.

³⁷¹ Там же.—Оп.1, спр. 2234, арк.5.

³⁷² Там же.—Оп.3, спр. 11819, арк.1-1 зв.

³⁷³ Сочинения императрицы Екатерины II—Т. 3.—С. 247.

³⁷⁴ ПДІА України. - Ф. 54, он.3, спр. 11212, арк.1

³⁷⁵ *Лазаревский Ал.* Описание старой Малороссии.—Т.1.—К., 1888.—С XL

³⁷⁶ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание...—К, 1851.—С.128.

³⁷⁷ Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779—1781.—К., 1931.—С. XVIII.

³⁷⁸ *Лазаревский Ал.* По поводу 100 лет со дня смерти графа П.А.Румянцева.—С. 387.

³⁷⁹ Доклад графа П.А.Румянцева императрице Екатерине II 1781 года // Киевская старина —1884.— № 12.- С.693.

³⁸⁰ П 33.- № 15227-15229.

³⁸¹ Исторические мелочи. Письмо императрицы Екатерины II к черниговскому епископу, 1781 г. // Киевская старина.—1894.— № 5.—С.360.

³⁸² Московские ведомости.—1782.—26 янв., 2 марта, 5 марта.

³⁸³ *Оглоблин Ол.* Назв.праця.—С 62.

³⁸⁴ ЦНБ НАН України, відділ рукописів.—Ф.2, спр.3263, арк.1.

³⁸⁵ ЦДІА України.—Ф. 54, оп.3, спр. 11356, арк.16.

³⁸⁶ Там же.—Ф. 763, оп.1, спр. 733, арк.1-36.

- ³⁸⁷ ПЗЗ. - № 15265.
- ³⁸⁸ ЦДІА України.—Ф. 1539, оп.1, спр. 11, арк.1—11.
- ³⁸⁹ РДАДА. — Ф. 248, оп.65, спр. 5758, арк.1-3.
- ³⁹⁰ Там же.-Спр.5759, арк.215-258.
- ³⁹¹ ЦДІА України. - Ф.736, оп.1, спр. 678.
- ³⁹² Там же.—Арк. 11.
- ³⁹³ Там же.—Арк.1, 3 зв., 21.
- ³⁹⁴ Там же.—Ф. 1537, оп.2, снр. 439, арк.1—2 зв.
- ³⁹⁵ Там же.—Ф. 1947, оп.1, спр. 418, арк.1.
- ³⁹⁶ ПЗЗ.— № 15647.
- ³⁹⁷ *Шафонский А.* Указ.соч.—С. 40.
- ³⁹⁸ *Путро О.І.* Вказана праця.—С. 93.
- ³⁹⁹ *Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России 1654—1793. - Пг, 1915.-С.167-171.
- ⁴⁰⁰ *П-ко Вл.* Указ.соч.-С.349.

Зміст

1. Пожвавлення політичного життя у Гетьманщині у 50-х — на початку 60-х рр. XVIII століття	5
2. Загальні засади політики катерининського уряду щодо України_____	14
3. Ліквідація в Україні гетьманської форми правління	29
4. Заснування Другої Малоросійської колегії, її компетенція .	33
5. Перетворення центральних установ Гетьманату у департаменти Другої Малоросійської колегії	39
6. Політико-адміністративні заходи російських властей у ході асиміляції політичного життя Лівобережжя	52
7. Інкорпорація колишньої Гетьманщини	74
Висновки	80
Джерела _____	86

Підписано до друку (LjJ.94 Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк. 5*81 Обл вид.арк.^O
Тираж 200. Зам. 2.GS 1996р. Ціна договірна
Поліграф.д-ця ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4